De bijbeltegels in Museum Vleeshuis te Antwerpen

Waar komen ze vandaan?

Wat betekenen ze?

Wat is hun toekomst?

De keuken op de eerste verdieping van Museum Vleeshuis is rondom bezet met tegels die elk een voorstelling weergeven uit ofwel het Oude Testament ofwel het Nieuwe Testament. Ook de schouw van de ernaast gelegen opkamer of slaapkamertje heeft een dergelijke betegeling. De afbeeldingen zijn zo prachtig weergegeven dat deze collectie meer dan de moeite loont om thematisch geïnventariseerd te worden en de kunstwaarde ervan kenbaar te maken aan een breder publiek.

Het doel van deze studie is een zo compleet mogelijke documentatie samen te stellen ten behoeve van verdere raadpleging en studie en deze ter beschikking te stellen in de bibliotheek van het Museum.

Bijzondere dank is verschuldigd aan de heren Tony Oost en Werner Pottier voor het mogelijk maken van deze studie, de gastvrijheid in het Museum en de hulp bij het verzamelen van de benodigde gegevens.

Het boek "Bijbeltegels-Bibelfliesen" samengesteld door Jan Pluis is van een onschatbare waarde geweest bij het determineren van de tientallen verschillende bijbelthema's uit het Oude en het Nieuwe Testament, alsook voor het bepalen van hun productieplaats en productieperiode.[1] *Tevens een bijzonder woord van dank aan de heer Pluis voor het nalezen van deze studie en zijn corrigerende inbreng.*

Deze studie werd uitgevoerd in 1996 en beëindigd in januari 1997 met onderhavig rapport. Naar aanleiding van de publicatie ervan in 2019 op de website www.tegels-uit-antwerpen.be werd de tekst opnieuw geredigeerd en op een aantal punten geactualiseerd. Onder andere werd in een Bijlage D alle bijbeltegels die zich in het depot van het Museum bevinden, geïnventariseerd en gedetermineerd.

Antwerpen, 20.01.1997 - april 2019
Caignie Frans
frans@caignie.be
www.tegels-uit-antwerpen.be

Muur C: blauwe en paarse bijbeltegels in de muren rondom de oude pomp (foto 1996)

(1) Pluis Jan, *Bijbeltegels-Bibelfliesen, Bijbelse voorstellingen op Nederlandse wandtegels van de 17e tot de 20e eeuw*, Münster, 1994; hierna aangeduid als "het boek *Bijbeltegels*".

Inhoud

Op basis van de beschikbare gegevens en uiteraard de gedetailleerde inventaris van de tegels in situ, beogen we volgende studie-inhoud:

Beschikbare gegevens bij de start 3
- De keuken 3
- De schouw 3

1. Verder onderzoek en beschouwingen 4
- 1.1. Herkomst van de tegels 4
- 1.2. Registratie van de aankoop 10
- 1.3. Staat van de tegels 10
- 1.4. Plaatsing in het Museum 10
- 1.5. Waarde van de tegels 11

2. Beschrijving van het type tegel 12

3. Statistische analyse van de collectie 13
- 3.1. Indeling in muurvlakken 13
- 3.2. Tegelnummer 14
- 3.3. Verzamelde informatie 16
- 3.4. Tegelbestand in keuken en schouw 16
- 3.5. Aantal tegels 17
- 3.6. Kleur 18
- 3.7. Bijbelboek 18
- 3.8. Bijbelthema 19
- 3.9. Niet-bijbeltegels 24
- 3.10. Gebroken/gebarsten en beschadigde tegels 25
- 3.11. Afbeeldingen in het boek *Bijbeltegels* afkomstig uit het Museum 26
- 3.12. De versneden tegels 27
- 3.12.A. ... in de vensternis van muur D in de keuken 30
- 3.12.B. ... in de schouw van de opkamer 31
- 3.13. Productieplaats 33
- 3.14. Productieperiode 34

Conclusie 36

4. De toekomst 37

Lijst der tabellen 39

De statistische analyse van de tegelcollectie werd in meerdere tabellen ondergebracht.

Lijst der bijlagen en bijgevoegde documenten 39

Om het tekstgedeelte van het studierapport overzichtelijk te houden, zijn enkele documenten toegevoegd in bijlage.
De tegelinventaris van de keukenmuren en schouw is toegevoegd als afzonderlijk document.
Detailfoto's met blokjes van ca. 4 tegels breed op 3 hoog zijn toegevoegd in afzonderlijke PDF bestanden.

Muur E en F: blauwe en paarse bijbeltegels rond het raam dat uitgeeft op de aanpalende gang (foto 1996)

Beschikbare gegevens bij de start

De keuken

In een oude bezoekersbrochure[1] van het Museum worden deze tegelwanden helemaal niet vermeld, maar in een nog oudere catalogus[2] betreffende de ceramiek van het Museum lezen we onder het nummer 849 volgende vermelding:

Tegels van Wandbekleding 22.G 205.
in de zgn. "keuken" van het Vleeshuis; 969 stuks afkomstig uit een huis der Keizerstraat, versierd in blauw of in mangaan-paars met een dubbel omlijnd rondeel, dat gevuld is met een tafereel uit het Oud of het Nieuw Testament; de hoeken zijn gevuld met dubbele spiraal met gestyleerd bladwerk. XVIIIe eeuw.
Z. 13 cm.
Aankoop, 1913.

De Verslagen van de Besturende Commissie[3] leveren volgende informatie:

Vergadering van 8 januari 1913

De heer Smekens[4] gelast zich den heer Van De Put te gaan spreken over eene schoone partij Delftsche tegels welke zich in een huis, Keizerstraat, bevinden door den heer Van De Put aangekocht, en trachten deze tegels ten geschenke of ten minste aan eenen geringen prijs te bekomen.

Vergadering van 5 februari 1913

Men kan de tegeltjes waarvan in de vorige zitting spraak, aankopen voor fr. 540.
Aangenomen.
De heer Claes[4] wordt aanzocht het uitbreken ervan na te zien.

Beide verslagen zijn ondertekend door F. Claes, conservator in de functie van secretaris en door de voorzitter Frans Van Kuyck, toen schepen van Schone Kunsten van de Stad Antwerpen.

In het Inkomregister[5] van het Museum werd deze aankoop als volgt geregistreerd:

1913 - 5 februari: Partij Delftsche tegeltjes (969 geheele en een 100-tal gebroken) gekocht voor 540 fr.

De schouw

In de reeds genoemde *Catalogus IV, Glas en Ceramiek* staat onder nummer 850 vermeld:

Zes-en-negentig Tegels 22.G 206.
met blauwe tekening, nml. omlijnd rondeel gevuld met bijbelse voorstellingen, landelijke toneeltjes met herders en herderinnetjes, landschappen, waterzichten, enz.; hoeken gevuld met dubbel spiraalmotief met gestyleerd bladwerk. XVIIIe eeuw.
Z. 13 cm.
Aankoop, 1914.
Geplaatst in de schouw nr. 28.A 46 in het "slaapkamertje", op de eerste verdieping van het Vleeshuis.

In het Verslagboek der Raadgevende Commissie, 4 maart 1914, p. 67 is het volgende genoteerd:
Verslag der bijzondere commissie welke vergaderde op 8, 15 en 22 februari en op 1 maart [1914][6], om de werken na te zien.

De bevloering in de zaal is voleind; in de keuken is de schouw geplaatst en wordt er gewerkt aan het stellen der tegels; bij Mr. Vanden Broeck werden er nog 50 ontbrekende tegels aan 0,60 en bij m. Van Snick [spaties, aantal niet ingevuld] tegels gekocht.

In het Verslagboek der Raadgevende Commissie, 1 april 1914, p. 71 staat vermeld:

In de raadzaal is de schouwmantel reeds geplaatst en de keuken met tegeltjes bezet; de andere werken worden regelmatig voortgezet.

In de inventaris Claes[7] vinden we dan de overeenstemmende aankoop-registratie voor wat betreft de aankoop bij Mr. Vanden Broeck:

4 maart 1914: 50 muurtegels / Gek[ocht] voor 0,60 't stuk

Van het onbenoemd aantal tegels aangekocht bij m. Van Snick is in de registers en inventarissen geen verdere melding.

(1) Lambrechts-Douillez J., *Museum Vleeshuis. Het Vleeshuis, van Vleeshal tot Museum*, Antwerpen, 1975.
(2) Stad Antwerpen, Oudheidkundige Musea, Vleeshuis, IV *Glas - Ceramiek*, Deurne-Antwerpen. [F. Smekens, 1954], p. 121.
(3) Verslagen van de Besturende Commissie van de Maatschappij voor de Musea Steen en Vleeschhuis van Antwerpen.
(4) Th. Smekens, président honoré du tribunal de 1ère instance à Anvers, was in 1913 “vice-président des Musées Steen et Vleeschhuis - antiquités, souvenirs historiques et arts industriels ».
Frans Claes was conservateur van genoemde musea.
(Bron: *Livre d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 39me Edition, 1914, Ratinckx Frères, p. V)
(5) Inkomregister "Museum van Oudheden - Het Steen, Aankopen en Giften, 1894-19[18]".
(6) [...] : toevoeging door W. Pottier.
(7) Inventaris Claes: referentie ... (of Inkomregister vermeld hierboven)

1. Verder onderzoek en beschouwingen

1.1. Herkomst van de tegels

De hoger geciteerde vermelding in het verslag van de vergadering van 8 januari 1913 bevat twee elementen die kunnen helpen bij het bepalen van de herkomst van de tegels, althans deze uit de keuken:
1. de naam van de heer Van de Put.
Wie was deze Van de Put? En wat precies heeft hij aangekocht: een huis in de Keizerstraat? Of tegels uit een huis in de Keizerstraat?
2. de Keizerstraat, waar de tegels zich in een huis bevonden.
De Keizerstraat is een lange straat die loopt van de Minderbroedersrui tot aan de Prinsesstraat en telde in 1913 een 84-tal huisnummers. Over welk huis gaat het hier?

Van de Put
In het adressenboek van de Stad Antwerpen voor het jaar 1913[1] vinden we 16 inwoners met de naam "Van de Put, Vande Put of Vandeput", op enkele uitzonderingen na allen gevestigd in Antwerpen stad.
Er woonde echter geen enkele Van de Put in de Keizerstraat of de rue de l'Empereur, zoals die toen heette; niet in 1913, maar ook niet in de jaren ervoor of erna (1910-1922).

In hetzelfde adressenboek is tevens een lijst van de bewoners per straat opgegeven.[2] De Keizerstraat was in die jaren, meer dan vandaag, een zeer bedrijvige omgeving waar heel wat firma's, handelszaken, advocaten, winkels, tavernes, enz. gevestigd waren, ook bijvoorbeeld de St. Anna -kapel en het huis van de Witte Paters van Afrika. Echter geen enkele vermelding van een Van de Put in de lijst voor de Keizerstraat.

De vermelding in het verslag van 8 januari 1913 “tegels welke zich in een huis, Keizerstraat, bevinden door den heer Van de Put aangekocht” brengt evenmin duidelijkheid.
Ten eerste wordt er geen huisnummer vermeld. Theoretisch kunnen de tegels uit om het even welk huis van de Keizerstraat afkomstig zijn; dit zijn 84 huisnummers.
Ten tweede is het uit de tekst helemaal niet op te maken of de heer Van de Put "de schoone partij Delftsche tegels" gekocht heeft, dan wel "een huis, Keizerstraat".

Nu kunnen meerdere veronderstellingen gemaakt worden; Van de Put dient niet noodzakelijk in de Keizerstraat gewoond te hebben om een lot tegels afkomstig uit een pand aldaar te verhandelen.
We wagen er enkele.

1. <u>Van de Put als handelaar</u>
Van de Put kan een handelaar geweest zijn en zou in die hoedanigheid een partij tegels gekocht kunnen hebben uit een pand aan de Keizerstraat dat verbouwd of afgebroken zou worden. In dit scenario past de vermelding "tegels ten geschenke of tenminste aan eenen geringen prijs te bekomen" echter niet.

2. <u>Van de Put als aannemer</u>
Van de Put zou ook aannemer kunnen geweest zijn en de partij aan het Museum te koop aangeboden hebben vooraleer het huis, waar ze in de muur van een kamer zaten, af te breken. Geen enkele van de vermelde Van de Puts heeft echter een beroep dat enigszins aansluit bij de bouw- of verbouwwereld[3], hoewel de Vandeput A. handelend in "faïencerie et ustenciles de ménage" en woonachtig op het nummer 19 in de rue Saint-Amand (de huidige Sint-Amandusstraat) enige affiniteit met Delftse tegels toegeschreven kan worden.

3. <u>Van de Put als eigenaar</u>
Het reeds vermelde adressenboek bevat enkel de lijst van de bewoners, niet van de eigenaars. Van de Put kan eigenaar zijn of geworden zijn van een pand in de Keizerstraat en dit pand verhuurd hebben, zodat hij niet onder de bewoners van de Keizerstraat genoemd wordt. De bij verbouwing vrijgekomen tegels zouden dan door hem voor een symbolisch bedrag aan het Museum zijn overgedragen.

Anderzijds vormt de omvangrijkheid van het lot een niet te miskennen element. Als men ziet wat voor een aanzienlijke ruimte deze collectie beslaat in de keuken van het Museum, mag aangenomen worden dat de 969 tegels en het 100-tal gebroken tegels eveneens een ruime kamer gesierd hebben in het huis aan de Keizerstraat.

(1) *Livre d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 38me Edition, 1913, Ratinckx Frères, p. 516. Zie Bijlage A, groen kader.
(2) idem, p. 79. Zie Bijlage B, groen kader.
(3) De volgende beroepen of activiteiten vinden we achter de naam Van de Put: agent d'affaire et de change; café-estaminet; chapellerie-casquetterie; employé; faïencerie et ustensiles de ménage; rentier; sans profession.

Een dergelijke wandbekleding wordt niet zo maar verwijderd om te worden vervangen door 20ste-eeuws behangpapier of een modern laagje verf. De reden voor verwijdering kan enkel ingrijpende verbouwing of afbraak geweest zijn.
Deze overweging bracht ons ertoe het Register der Bouwaanvragen[1] voor het jaar 1913 te raadplegen. Voor de Keizerstraat vonden we volgende aanvragen:

Nr. Toelating / Straat / Nr. / Aard
2862 Keizerstraat Van de Put 64 binnenveranderingen
4208 Keizerstraat Van de Put 64 bak metselen

Bouwaanvraag nr. 2862[2] van 1913, met stempel 18-1-13, luidt als volgt:

Ondergetekende Louis Van de Put, Kipdorp n ° 59 verklaart aan het College van Burgemeester en Schepenen der Stad Antwerpen toelating te vragen om eenige binnen-veranderingen te doen in zijnen eigendom, Keizerstraat n ° 64, 2e wijk, ...
Antwerpen, den 18 januari 1913

Hier worden heel wat elementen aangereikt die verder onderzoek vereisen. De heer Van de Put krijgt een voornaam - Louis - en een adres - Kipdorp 59 - wat ons toelaat deze gegevens na te slaan in het adressenboek van 1913. We kennen nu ook het huisnummer in de Keizerstraat en weten dat het om veranderingen binnen in het huis gaat. De aangevraagde veranderingen zijn op het plan in bijlage van de bouwaanvraag ingetekend. Maar ook de aanvraagdatum is van belang.

Beginnen we met deze laatste. De besturende Commissie van het Museum, in vergadering op 8 januari, moet ingelicht zijn over de aankoop door Louis Van de Put van het huis Keizerstraat 64, én van de aanwezigheid van betegelde muren die ontmanteld zullen worden. Mogelijk komt deze informatie van Th. Smekens, vice-president, die om deze reden gevraagd wordt om hierover te onderhandelen met Van de Put. Tien dagen later, op 18 januari, officialiseert Louis Van de Put zijn intentie voor verbouwing van het interieur door het indienen van een bouwaanvraag bij het College van Burgemeester en Schepenen van de Stad Antwerpen. In de eerstvolgende vergadering van de Bestuurlijke Commissie, 5 februari, is het aantal tegels reeds gekend, ligt de prijs ervan vast en wordt over de aankoop beslist.

Maar, op 25 januari 1913 komt er een schrijven van het Bestuur der Wegenis met de melding dat de plannen onvolledig zijn:

Als gevolg van de aanvraag van Mr Luyckx, Grote Hondstraat 44 namens Mr Van de put tot het veranderen van het huis Keizerstraat 64 ... wordt de toelating niet afgeleverd.

De toelating voor de veranderingswerken komt er dan op 21 februari 1913 (stempel 25-2-13).

Van de Put is bij het uitbreken van de tegels wat voortvarend tewerk gegaan blijkens een aantal stukken betreffende een proces-verbaal waarvan we onrechtstreeks worden ingelicht. Hier volgt het verhaal.

Op 12 april wordt een verzoek gericht aan het College van Burgemeester en Schepenen om geen gevolg te geven aan het proces-verbaal omdat de aangevraagde werken Keizerstraat nr. 64 aangevangen werden voordat de toelating door het College verleend was.

Deze handgeschreven brief is ondertekend door Van der Elst (de aannemer?) voor architect L.J. Luyckx. Op 17 april wordt door het Bestuur van Wegenis een gunstig advies uitgebracht om af te zien van gerechtelijke vervolging. Op 26 april volgt dan een schrijven van de Burgemeester aan de heer Ambtenaar van het Openbaar Ministerie te Antwerpen met het verzoek om

geen gevolg te geven aan het proces-verbaal ten laste van H.H. Van de Put en Luyckx om zonder voorafgaandelijke toelating veranderingswerken uitgevoerd te hebben aan het eigendom Keizerstraat 64.

Bij het voorgaande is een pittige bedenking te maken. De bouwaanvraag dateert van 18 januari; de bouwtoelating die wat vertraging oploopt wegens onvolledigheid, komt er pas op 21 februari. In de Besturende Commissie was reeds op 5 februari tot aankoop van de 969 tegels beslist en op dezelfde dag werden ze geregistreerd in het Inkomregister (zie verder). Het uitbreken van de tegels heeft mogelijkerwijs deel uitgemaakt van de werkzaamheden die uitgevoerd werden vóór de goedkeuring van de bouwtoelating en die aanleiding waren voor het proces-verbaal.

(1) Stadsarchief Antwerpen (hierna S.A.A. genoemd), *Register der Bouwaanvragen*, 1910-1922, boekdeel B, MA#77005. [S.A.A., oud nummer (1996), MA#62698].
(2) S.A.A., 1913#2862. [SA.A., oud nummer (1996), M.A. doos 20526].

Door deze bouwaanvraag kunnen we nu ook de Van de Put identificeren die de tegels verkocht aan het Museum. Kipdorp 59, het adres vermeld in de bouwaanvraag, was in 1913 bewoond door:

.Van de Put - Heirman, agent d'affaire et de change, en
.Van de Put Louis (de la firme Van de Put - Heirman).[1]

De bewoning van Keizerstraat 64, vóór en na de binnenveranderingen van 1913, kan bijkomend licht werpen op de transformatie die dit pand in dat jaar heeft ondergaan.[2]

- 1909 en 1910: Van Ishoven (fr & soeur), rentiers
- 1911 en 1912: Waegemans (Ve J.) rent.
- 1913: onbewoond (Inoccupé).[3]
- 1914: Leysen G et Vermorgen, courtiers en grains[4]
- 1915-1919:[5]
- 1920:
  - De Bie L. (soc. en nom collectif). comm. expéd., agt. en douanes
  - Demeire A., négt. en cafés
- 1922:
  - De Bie L. (zelfde als in 1920)
  - Demeire A. (zelfde als in 1920)
  - Milikieff T.-N., négt en grain et graines
  - Sucrerie de Beirendrecht (soc. anon.)

Waar vóór 1913 het huis bewoond was door particulieren, was het in het jaar 1913 - het jaar van de binnenveranderingen - onbewoond en verschafte het vanaf 1914 onderdak aan commerciële ondernemingen. Dit ondersteunt het vermoeden dat bij de werken van 1913 de huiselijke bijbeltegels moesten wijken voor een muurbezetting die beter paste bij een zakelijke werkruimte.

Het bij deze bouwaanvraag gevoegd plan “KEIZERSTRAAT nr 64”, gedateerd 18 januari 1913, draagt twee handtekeningen, dat van Louis Van de Put onder de vermelding "DE EIGENAAR", en dat van L.J. Luyckx, Naamloze Vennootschap voor het Bouwen van Burgershuizen (Antwerpen-Oost), onder de vermelding "DE AANNEMER".
Het pand nr. 64 vormde eertijds twee huizen genaamd *Onze Lieve Vrouw* en *Jezus*.[6] Op het plan zijn deze twee vleugels, links en rechts van de centrale inrijpoort, goed te herkennen. Zie Plan 1 hierna.
Jammer dat op het plan geen afmetingen of schaal werden vermeld.[7] Links en rechts van de centrale toegang die naar een *ecurie* achteraan op het terrein leidt, worden twee afzonderlijke bureaufaciliteiten ingericht. De oranje ingekleurde muurdelen dienden afgebroken te worden; de roze ingekleurde stroken duiden nieuw te bouwen muren aan. Voor beide wordt een *cour* voorzien en met nieuwe muren afgebakend. Vooraan de brede tussengang kunnen we ons de toegangspoort indenken die is afgebeeld in de publicatie *Bouwen door de eeuwen heen* (zie Bijlage C). Deze centrale gang zal toegang verlenen tot beide bureauruimtes en via de trapzaal naar de bovenverdieping. Daar wordt mits het slechten van enkele kleinere muurdelen nog een derde bureauruimte gepland over de hele breedte van het huis. Zie Plan 2. De bewoning die we registreren voor de jaren 1920 en 1922 bewijst de transformatie van het pand tot drie afzonderlijke bureeleenheden, waar tot vier verschillende handelsactiviteiten gevestigd konden worden op een en hetzelfde adres.

Betegelde kamers vindt men zelden op de verdieping. We kunnen daarom met grote zekerheid stellen dat de tegels uit het gelijkvloers van de rechter vleugel komen, het huis dat eertijds "Jezus" genoemd werd. We kunnen ons voorstellen dat, naast de betegeling op de oranje ingekleurde muur, ook de betegeling van de overige wanden van deze ruimte zullen verwijderd zijn om een tegelaantal te bereiken dat overeenstemt met de door het Museum aangekochte kwantiteit.

Van de Put blijft eigenaar van het gebouw blijkens de bouwaanvraag nr. 4208[8] die hij indient op 8 augustus 1913 om

een gemetsten bak te maken binnen het eigendom Keizerstraat nr. 64, 2e wijk, die moet dienen als bergplaats voor naphta.

(1) Livre d'Adresses, 1913, p. 516. Zie Bijlage A, rood kader.
(2) Livre d'Adresses voor de vermelde jaren.
(3) Livre d'Adresses, 1913, p. 79. Zie Bijlage B, rood kader.
(4) Livre d'Adresses, 1914, p. 80.
(5) In de (oorlogs)jaren 1915 tot 1919 werden geen adressenboeken uitgegeven door Ratinckx.
(6) *Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur. Deel 3nb Stad Antwerpen*, Gent, s.d., p. 158, nr. 64. Zie Bijlage C.
(7) Op het plan werden in het rood de opgemeten cm toegevoegd. De optelling ervan zou 23,9 lopende meter kunnen bedragen? De betegelde hoogte is niet bekend.
(8) S.A.A., Bouwtoelating 4208, 8-8-13. (M.A. doos 20539/3); [in 2018 is dit 1913#4208]

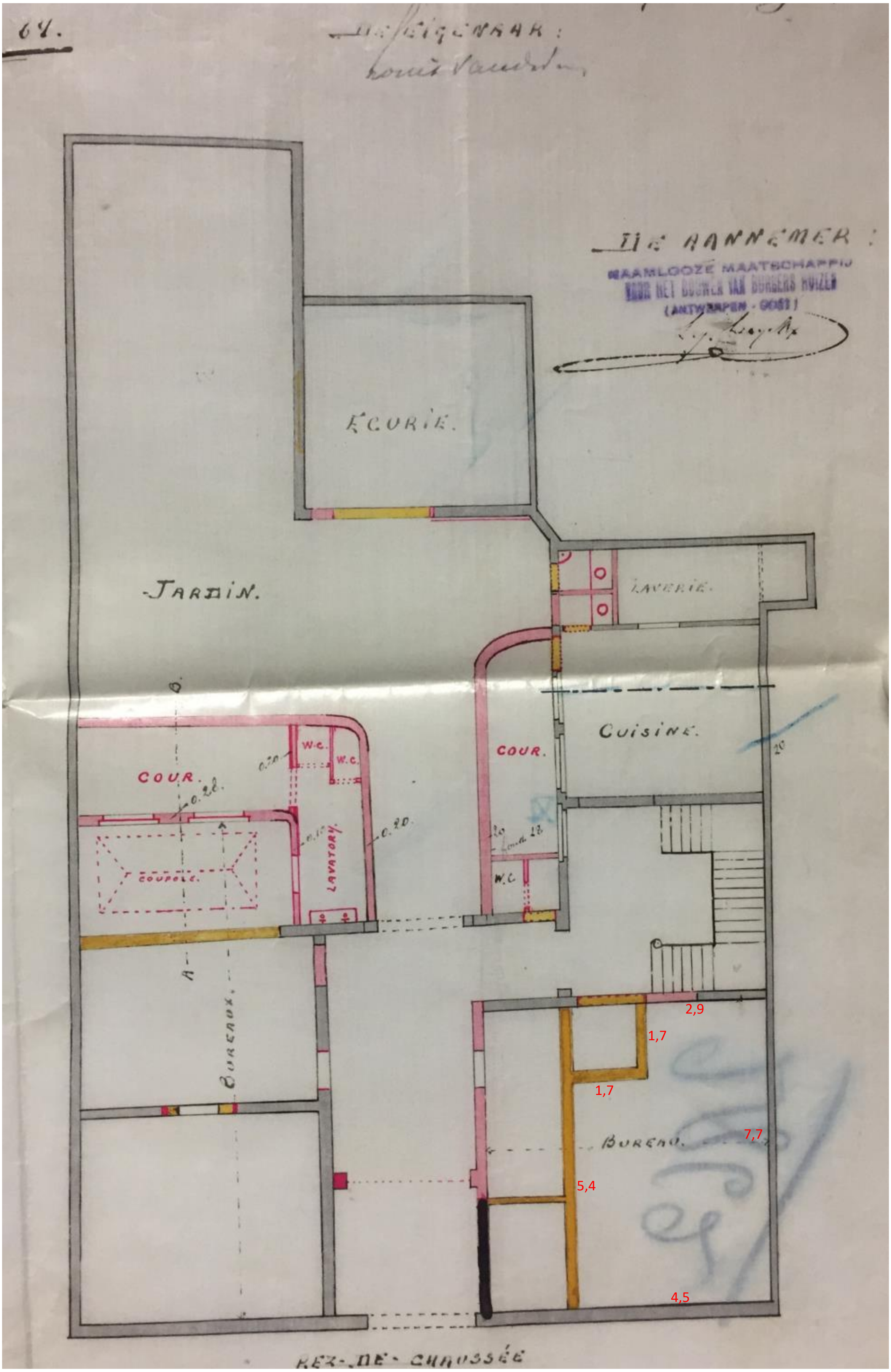

Plan 1. Plan gevoegd bij de bouwaanvraag van 18 januari 1913, Keizerstraat 64. Twee burelen op het gelijkvloers (SAA 1913#2862).

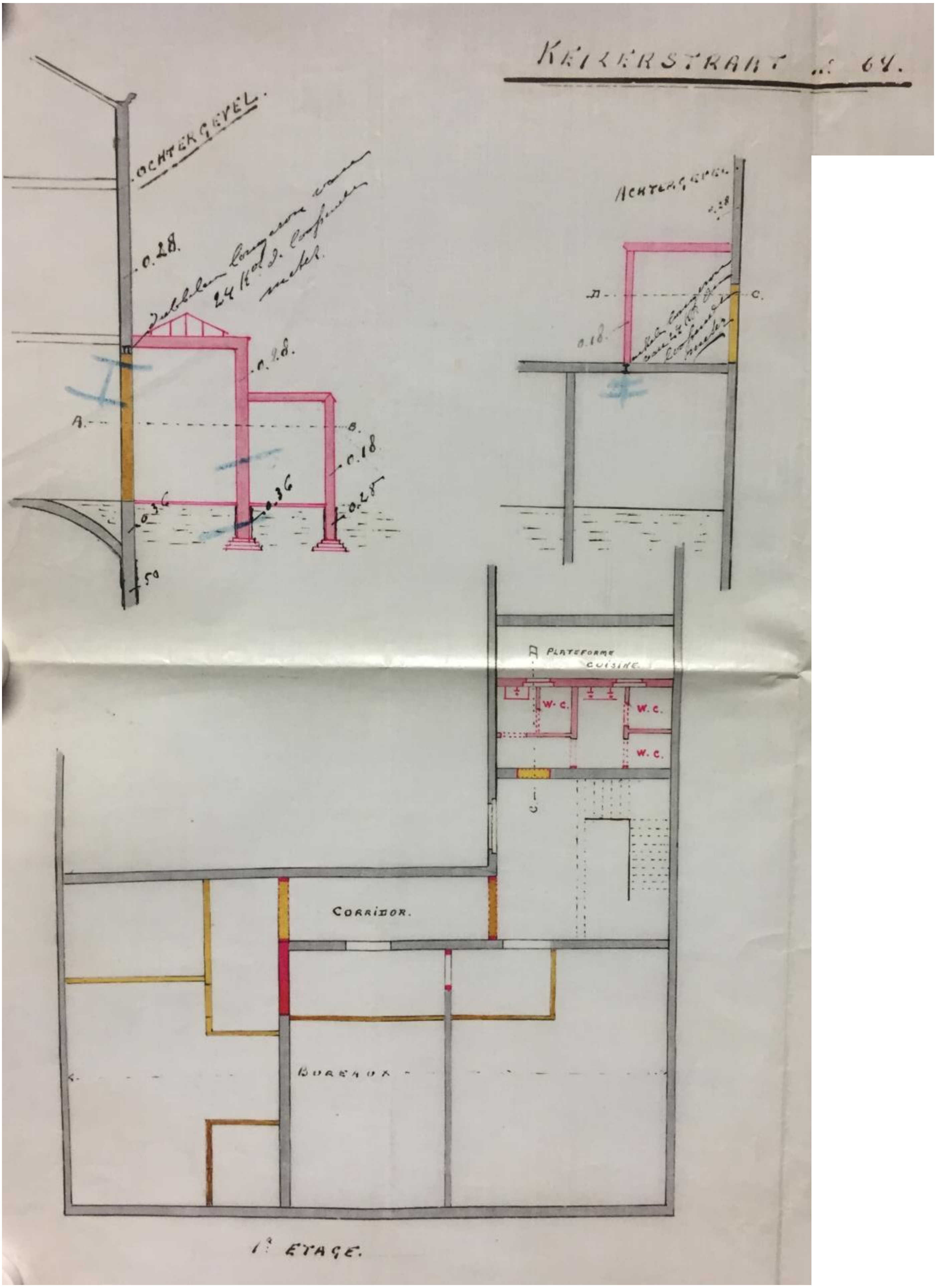

Plan 2. Plan gevoegd bij de bouwaanvraag van 18 januari 1913, Keizerstraat 64. Bureel op de eerste verdieping (SAA 1913#2862).

Vanden Broeck

De naam Vanden Broeck komt in het adressenboek van 1914, 122 maal voor.[1] Uit de vermelde beroepsactiviteit en het adres valt niets te halen dat van enig nut is in verband met de aankoop van de 50 bijkomende tegels.

In het Register der Bouwaanvragen[2] vinden we voor het jaar 1914, volgende bouwtoelatingen op naam van een Vanden Broeck:

Nr. Toelating / Straat / Nr. / Aard
5045, Begaardenstraat, L. Vanden[3] Broeck, 6, Binnen-veranderingen
5722, Blindenstraat, J. Vanden Broeck, 10, Verdiep op huis
5471, De Pretstraat, E. Vanden Broeck, 2, Houtwerk der deur & vensterraam vernieuwen
5224, Diepestraat, G. Vanden Broeck, 86, Gevel- en binnenveranderingen
5782, Diepestraat, G. Vanden Broeck, 86, Gevel-veranderingen
5135, Klipsteeg, J. Vanden Broeck, 23, binnen-veranderingen

Het bijbouwen van een verdieping (5722), het vernieuwen van houtwerk aan deur en raam (5471) of de gevelveranderingen (5782) kunnen geen tegels opleveren.

De 50 tegels kunnen afkomstig zijn uit het huis van L. Vanden Broeck, Begaardenstraat nr. 6 (5045)[5], uit het huis van G. Vanden Broeck, Diepestraat nr. 86 (5224)[6] of uit dat van J. Vanden Broeck, Klipsteeg nr. 23 (5135)[7], waar in 1914 "binnenveranderingen" werden uitgevoerd. Vijftig tegels vormen niet zo'n groot oppervlak, amper 0.845 m²; ter vergelijking, er zitten in elke schouwhelft van de opkamer telkens 48 tegels. De tegels kunnen bijvoorbeeld afkomstig zijn uit een afgebroken schouw in een van de drie huizen, maar kunnen ook een heel andere herkomst hebben.

Van Snick

Wat m. Van Snick betreft, een naam die slechts tweemaal voorkomt in het adressenboek van 1914, valt uit de vermelde beroepsactiviteit en het adres evenmin iets te halen dat van enig nut is in verband met de aankoop van het niet-benoemd aantal tegels.[4]

Anderzijds komt de naam Van Snick niet voor in het Register der Bouwaanvragen van het jaar 1914.[2]

Misschien heeft Van Snick slechts een klein aantal tegels geleverd die hij in voorraad had.

De lijst van de bestuursleden van het Museum "Steen en Vleeschhuis" van 1914 brengt evenmin enig aanknopings-punt met de naam Van Snick.

(1) Livre d'adresses, 1914, p. 509-510.
(2) S.A.A., *Register der Bouwaanvragen*, 1910-1922, boekdeel B, MA#77005. [S.A.A., oud nummer (1996), MA#62698].
(3) Uit het handschrift is niet steeds op te maken of het "Vanden" of "Van den" Broeck betreft.
(4) Livre d'Adresses, 1914, p. 544.
(5) L. Vanden Broeck; S.A.A. M.A. 20548 (5045); Beggaerdenstraat 6; bouwaanvraag + plan 19.1.14; toegestaan 30.1.14.
Projet pour la construction de WC et de lavatory. Il s'agit d'un batiment de bureaux avec habitation de concierge.
(bijbouwen van 3 WC's en 2 urinoirs; reeds 3 lavabo's aanwezig)
Beoordeling: onmogelijk dat hierbij tegels zijn vrijgekomen.
(6) G. Van Den Broeck; S.A.A. M.A. 20550/1 (5224); Diepestraat 86; bouwaanvraag + plan 20 februari 1914; toegestaan 6.3.14.
Winkel met achteraan: bureel, keuken, wasruimte: ingrijpende binnenveranderingen.
(7) J. Van den broeck; S.A.A. M.A. 20549 (5135); Klipsteeg 23; bouwaanvraag + plan 6 februari 1914; toegestaan 17.2.14.
keuken: uitbreken muur; 2,3 cm op schaal 0,01 m pm.
Nota: op de Adlib inventariskaart AV.14.20bis.1-50-50 is bij de titel Verwerving vermeld "Broeck, Jos Van Den, aankoop, 1914-03-044"; er is echter geen bron beschikbaar voor deze toewijzing.

1.2. Registratie van de aankoop

De aankoop van de 969 tegels is in het Inkomregister van het Museum geregistreerd op dezelfde dag als die waarop de beslissing tot verwerving is genomen door de Besturende Commissie, namelijk 5 februari 1913.

Het is niet gekend wanneer het lot tegels in het Museum is beland. Uit de verklaring van 5 februari kan worden opgemaakt dat ze op dat ogenblik nog in de muren van het huis in de Keizerstraat bevestigd waren, aangezien

de heer Claes aanzocht wordt het uitbreken ervan na te zien.

1.3. Staat van de tegels

In het Inkomregister van het Museum wordt een belangrijke informatie gegeven ten aanzien van de versneden tegels: *en een 100-tal gebroken*.
Op het ogenblik van de registratie zaten de tegels nog in de muren aan de Keizerstraat. Aangenomen mag worden dat de hoeveelheidsopgave gemaakt is op basis van een snelle, hoewel zeer accurate, telling in situ in de Keizerstraat. Tegelvelden zijn immers snel en gemakkelijk geteld: aantal tegels in een rij maal het aantal rijen. Dat men hierbij onderscheid gemaakt heeft tussen de gave (hele) tegels en de tegels die een breuk of barst vertoonden in de muren van de kamer, is weinig waarschijnlijk. We mogen daarom aannemen dat met het *100-tal gebroken tegels* niet bedoeld is de tegels die gesneuveld zijn bij het uitbreken, aangezien dit op dat ogenblik nog niet had plaats gevonden, noch de tegels die in de muren breuken of barsten vertoonden. Deze vermelding zal eerder duiden op de versneden tegels (1/3de, 1/2de en 2/3den van een tegel) die op maat gesneden waren aan de kamerhoeken, aan randen van ramen en deuren en tegen andere mogelijke obstakels.

Vooruitlopend op een verder hoofdstuk in deze studie zou uit dit gegeven afgeleid kunnen worden dat de tegels in de Keizerstraat op dezelfde wijze geplaatst waren als in de keuken van het Museum, namelijk verspringend ten opzichte van de aangrenzende rijen. Of is het juist omwille van deze grote hoeveelheid versneden tegels dat de tegelwanden in de keuken van het Museum op dezelfde verspringende wijze aangebracht zijn?[1]

1.4. Plaatsing in het Museum

Wanneer zijn de bijbeltegels aangebracht in de keuken en in de schouw op de eerste verdieping van het Museum?

Het Vleeshuis werd in 1899 door de Stad Antwerpen aangekocht en er werd beslist, na grondige restauratie, er een museum in onder te brengen. *Dit alles kwam klaar juist voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog*.[2] Het Museum werd op 9 augustus 1913[3] ingehuldigd en gedeeltelijk opengesteld voor het publiek .

De tegels kunnen speciaal aangekocht zijn in het kader van de algehele inrichting van het Museum welke plaats vond in de jaren 1913-1914. Men was niet alleen met de tegels bezig; volgens het Verslagboek der Raadgevende Commissie, verslagen van 4 maart en 1 april 1914 (zie hoger), werd er op meerdere plaatsen gewerkt: de bevloering in de zaal, de schouw in de keuken, de schouwmantel in de raadszaal en nog andere werken.

In de loop van februari 1914, dit is één jaar na de aankoop van de grote partij tegels uit de Keizerstraat zal, waarschijnlijk tijdens het plaatsen van de tegels, vastgesteld zijn dat de partij onvoldoende was voor de vooropgestelde tegelbezetting; extra tegels waren nodig en werden dan ook aangekocht, 50 bij Mr. Vanden Broeck en een onbekend aantal bij Mr. Van Snick. Kunnen we uit dit laatste gegeven afleiden dat vanaf het begin én de keuken én de schouw gepland waren voor bezetting met "Delftse" tegels? De schouw telt 96 tegels; de extra tegels van Vanden Broeck en die van Van Snick, of een van beide aankopen, waren wellicht niet nodig geweest indien enkel de betegeling van de keuken was voorzien. Het aantal tegels afkomstig van de Keizerstraat moet normaliter volstaan hebben voor de keuken, alhoewel we niet weten hoeveel breuk er geweest is bij het uitbreken in de Keizerstraat; volgens het verslag van 5 februari 1913 werd *de heer Claes aanzocht het uitbreken ervan na te zien*, maar daar is geen verslag over opgesteld, althans niet gevonden.

Hoe dan ook, duidelijk is dat de bijbeltegels reeds meer dan 100 jaar te bewonderen zijn in de keuken en de schouw[4] op de eerste verdieping van het Museum en daar door duizenden bezoekers opgemerkt zijn.

(1) Het verspringend verband is bekend vanaf ca. 1840 (vriendelijke mededeling door Jan Pluis).
(2) Lambrechts-Douillez J., *Museum Vleeshuis. Het Vleeshuis, van Vleeshal tot Museum*, Antwerpen, 1975, p. 7.
(3) Bron: het Gulden Boek van Museum Vleeshuis 1913-1990, p. 11/119.
(4) Hoewel de huidige inrichting het voor de bezoeker moeilijk maakt om de tegels in de schouw te zien.

1.5. Waarde van de tegels

Bijbeltegels zijn al meerdere decennia gecatalogiseerd als antiek en worden door velen intens opgespoord als een zeer begeerd verzamelobject.

Aan dergelijke objecten hangt dan ook een prijskaartje vast, dat vandaag (2018) tussen de 75 en 200 euro het stuk geraamd mag worden afhankelijk van de ouderdom, de oorsprong, de voorstelling erop en de gaafheid. Unieke stukken kunnen nog veel hogere prijzen halen.
540 frank van 1913 is volgens de index van de consumptieprijzen in 2018 3.298,87 euro waard.[1] Dit betekent dat de 969 tegels gekocht zijn voor 3,40 euro het stuk, waarde 2018.

Bij het beoordelen van deze prijs dient er vooreerst rekening mee gehouden dat het de bedoeling van het Museum was de tegels *ten geschenke of ten minste aan eenen geringen prijs* te bekomen. 540 frank voor 969 stuks in 1913 geeft een eenheidsprijs van 0,56 frank wanneer we het 100-tal gebroken tegels als waardeloos en niet aangerekend beschouwen. Echter, voor de aankoop van 50 extra tegels in 1914, amper een jaar later, werd aan Vande Broeck 0,60 frank per stuk betaald. Zo'n occasie was de aankoop van 1913 blijkbaar toch niet!

Anderzijds was in 1913 de verzamelwoede en de handel in tegels helemaal nog niet zo groot als we die vandaag kennen. Jonkvrouw de Jonge situeert een vernieuwde aandacht voor de Nederlandse tegel rond de jaren 1880, dit in het kielzog van de herleefde belangstelling in Nederland voor het Delfts, niet alleen als handelsproduct, maar ook als historisch object.[2] In Vlaanderen is de echte verzamelwoede wellicht pas na de eerste wereldoorlog begonnen wanneer restauratie, vernieuwbouw en vooral afbraak voor nieuwbouw een aanzienlijk aanbod aan tegels creëerde. Dit ziet men trouwens weerspiegeld in grote collecties die in het recente verleden algemeen kenbaar worden gemaakt bij veilingen en legaten.

(1) Een basisindex van 100 in 1914 heeft in 2018 een indexwaarde van 24.643,73 (Bron: Website van de Nationale Bank van België, Consumptieprijsindex - historisch overzicht). Vermenigvuldigd met 540/100 betekent dit voor de 969 tegels een waarde van 133.076,142 uitgedrukt in frank of - mits te delen door 40,3399 - 3.298,87 uitgedrukt in euro.
(2) Jonge, C.H. de - *Nederlandse tegels*, Amsterdam, 1971, p. XI.

2. Beschrijving van het type tegel

Bijbeltegels zijn in de Noordelijke Nederlanden gedurende meerdere eeuwen gemaakt, van ca. 1640 tot vandaag de dag. Het is het type tegel dat het langst gemaakt is.
Voor een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis, de fabricage en de typen bijbeltegels verwijzen we naar het boek *Bijbeltegels*.[1]

Wat de bijbeltegels in het Museum betreft, loont het de moeite de volgende kenmerken aan te stippen:

- de kleur: blauw of paars
- het thema uit het Oude of het Nieuwe Testament
- het type omlijsting van de tegel: cirkel; in de catalogus van 1954 werd dit "dubbel omlijnd rondeel" genoemd
- het type hoekmotief: ossenkop; in de catalogus van 1954 werd dit omschreven als "hoeken gevuld met dubbele spiraal met gestyleerd bladwerk"
- afmetingen: 12,8 x 12,8 cm
- dikte tegel: 8 mm (via meting in de muur)
- productieplaats: Rotterdam[2]
- vermoedelijke productieperiode: tweede helft 17de eeuw tot derde kwart 18de eeuw; zie beschrijving van elke individuele tegel in de inventaris
- de tegels hebben geen tekst, d.i. geen vermelding van de bijbelreferentie onderaan de voorstelling

(1) PLUIS, Jan - het boek *Bijbeltegels*, p. 15-79.
(2) De productieplaats Rotterdam werd bepaald aan de hand van “het boek *Bijbeltegels*”.

3. Statistische analyse van de collectie

3.1. Indeling in muurvlakken

Teneinde de tegels te inventariseren, hebben we de keuken ingedeeld in meerdere zones, namelijk de muurvlakken die in wijzerzin elk een letter van A tot F toegekend krijgen, te beginnen met de muur links van de deur die uitkomt op de hal (Figuur 1):

- muur A is de scheidingsmuur tussen de keuken en de opkamer;
- muur B is de binnenmuur aan de noordzijde, enkel het deel links van de schouw;
- muur C begint rechts van de schouw en loopt door tot aan de vensternis; dit tegelvlak omvat de schuin afgesneden hoek aan de noordoostzijde en wordt verder onderbroken door de oude pomp;
- muur D beschouwen we als de vlakken binnenin de vensternis;
- muur E begint rechts aan de vensternis en loopt tot aan de muurhoek, boven en achter de radiator;
- muur F ten slotte is het muurvlak dat de scheiding vormt met de hal; een groot deel is ingenomen door het raam dat uitziet op die hal.

In de keuken zijn de bijbeltegels geplaatst in 11 rijen die we van beneden naar boven toe nummeren van 1 tot 11. Enkel de hele tegels worden in aanmerking genomen. De rijen bruine schildpadtegels die de bijbeltegels onderaan de vloer en bovenaan rij 11 afboorden, houden we buiten beschouwing.

Voor wat de schouw van de opkamer betreft, inventariseren we afzonderlijk de vlakken links (L) en rechts (R) van de haardplaat. Hier zijn er echter 12 rijen, eveneens van onder naar boven toe genummerd van 1 tot 12, de rij bruine schildpadtegels onderaan niet meegerekend.

In elke rij van zowel keuken als schouw krijgen de tegels een volgnummer van 1 tot n, van links naar rechts.

Op het grondplan werden met kleine letters a tot s de zones aangeduid waar zich versneden tegels bevinden als aansluiting op deuren, ramen, schouw, pomp en vensternis.

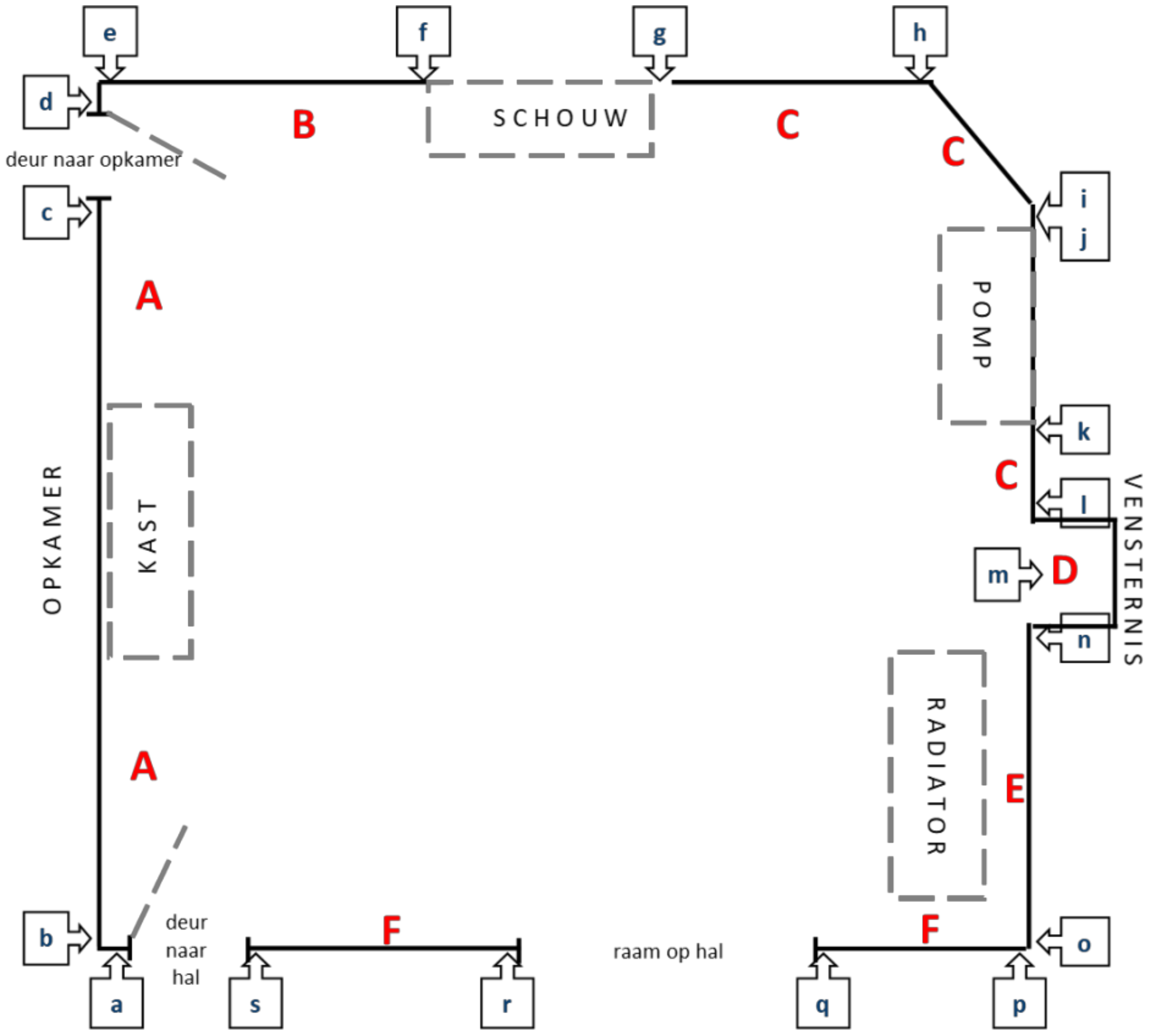

*Figuur 1. Grondplan van de keuken - nummering van de zones **A** tot **F** en de randen met versneden tegels **a** tot **s***

3.2. Tegelnummer

Voor de studie werd aan elke tegel een individueel tegelnummer toegekend. Aangezien alle tegelnummers van de keuken in de eerste positie een K toegewezen kregen en die van de schouw de letter S, is elk tegelnummer uniek en kan het locatienummer als identificatienummer van de tegel gebruikt worden.

Aldus is tegel KC0712 terug te vinden in de keuken, op muurvlak C, rij 7 van onderaan gerekend en op de 12de positie van linksaf geteld. Tegel SR0402 bevindt zich in de schouw, aan de rechter zijde, op rij 4 van onderaan gerekend en op positie 2 van links te beginnen.

De individuele tegels kunnen, indien deze ooit zouden uitgebroken worden, van een inventarisnummer worden voorzien zoals hierboven aangegeven.

In de keuken werden in de opeenvolgende rijen de tegels in verspringend verband geplaatst, waarschijnlijk om esthetische redenen, maar mogelijk ook omwille van het groot aantal halve tegels dat voorhanden was. Gevolg hiervan is dat elke andere rij begint met een halve tegel; of dit een paar of onpaar rijnummer betreft, is niet systematisch gevolgd.

In de rijen werd telkens een blauwe tegel afgewisseld met een paars exemplaar. Uitzonderingen op deze regel hebben we niet kunnen aanwijzen.
De tegels in de schouw daarentegen zijn eenkleurig blauw.

Aan de halve tegels wordt een afzonderlijk hoofdstuk gewijd, die daar een aparte nummering zullen krijgen.

Muur A: de met bijbeltaferelen betegelde muur links bij het binnenkomen van de keuken (boven: foto 2019; onder: foto 1996)

Muur B: de met bijbeltaferelen betegelde muur links en rechts van de schouw (foto 1996)

Muur D: de met bijbeltaferelen betegelde vensternis (foto 1996)

3.3. Verzamelde informatie

Voor elke afzonderlijke tegel werd volgende informatie genoteerd in een data base bestand.[1]

- het tegelnummer = locatienummer = inventarisnummer
- Oude Testament of Nieuwe Testament (O of N; O.T. of N.T.)
- het themanummer binnen elk bijbelboek[2]
- de kleur: blauw of paars (bl of pa)
- vermoedelijke productieplaats van de tegel
- vermoedelijke productieperiode van de tegel met volgende structuur: de eeuw gevolgd door
  - A of B : voor de 1ste of 2de helft van de eeuw
  - a, b, c of d : voor de 1ste, 2de, 3de of 4de kwart van de eeuw
- nummer van het foto-voorbeeld in het boek *Bijbeltegels*
- de kwaliteit van de tegel (gebroken, gebarsten, beschadigd, ...)
- de referentie in de Bijbel, hoofdstuk en vers van het afgebeelde bijbeltafereel
- korte omschrijving van het afgebeelde tafereel
- eventueel referentie naar afbeeldingen in andere publicaties[3]

3.4. Tegelbestand in keuken en schouw

We hebben de voorstelling op elke individuele tegel gedetermineerd. Dit was enkel mogelijk dank zij het pionierswerk dat door Jan Pluis, auteur van het boek *Bijbeltegels*, verricht werd en de enorme hoeveelheid vergelijkingsmateriaal dat in het boek is opgenomen. In deze studie werd de wijze van catalogiseren die toegepast is door Jan Pluis, overgenomen.

Voor deze inventarisatie komen in aanmerking: de hele tegels en deze waarvan de voorstelling voor minstens drie vierde duidelijk zichtbaar is, wat toelaat de bijbelvoorstelling correct te identificeren.

ZONE	Totaal aantal tegels	Uit het Oude Testament (O.T.)	Uit het Nieuwe Testament (N.T.)	Andere voorstelling (VAR)	O.T. bl	O.T. pa	N.T. bl	N.T. pa	VAR. bl	VAR pa	Tot. bl	Tot. pa
KA	281	122	150	9	56	66	83	67	1	8	140	141
KB	110	42	68	0	20	22	35	33	0	0	55	55
KC	196	71	125	0	37	34	62	63	0	0	99	97
KD	87	35	52	2	12	23	30	22	1	1	42	45
KE	79	31	48	0	12	19	27	21	0	0	39	40
KF	165	69	94	2	31	38	48	46	2	0	81	84
Sub- Totaal	**918**	**370**	**537**	**13**	**168**	**202**	**285**	**252**	**4**	**9**	**456**	**462**
SL	48	13	20	15	13	0	20	0	15	0	48	0
SR	48	11	21	16	11	0	21	0	16	0	48	0
TOT.	**1014**[4]	**394**	**578**	**44**	**192**	**202**	**326**	**252**	**35**	**9**	**552**	**462**

Tabel 1
Overzicht van het tegelbestand per zone, ingedeeld volgens bijbelboek en kleur
O.T. = Oude Testament; N.T. = Nieuwe Testament; VAR. = Varia, dit zijn de niet-bijbeltegels
bl = blauw; pa = paars

(1) De database werd in 1996 gecreëerd met het programma IBM Filing System/2, dat helaas niet meer werkt op de hedendaagse software platforms Windows of macOS; het tegelbestand was wel nog beschikbaar als 'flat file' die omgezet kon worden in een Excel bestand; dit is bijgevoegd als document “Inventaris in Excel”.
(2) Zie opsomming der thema's in het boek *Bijbeltegels*; Oude Testament: p. 153-162; Nieuwe Testament: p. 163-171.
(3) Dhanens, Elisabeth - *Wandtegeltjes, de geschiedenis van het Oud en Nieuw Testament voorgesteld op de tegels van een achttiend-eeuwschen haard, verklaard door teksten uit Spanoghes Aldernouwkeurigste Verhandelinge*, Brugge, 1947.
Huijg, Adr., O.S.B. monnik van de abdij van Egmond - *De bijbel op tegels*, Katholieke Bijbelstichting, Boxtel, Brugge, 1978.
(4) Er werden 1016 tegellocaties geïnventariseerd. Op locatie KD0103 ontbreekt één paarse (bijbel)tegel; de tegel op locatie KD1003 is samengesteld uit 2 helften die niet bij elkaar horen.
Het totaal aantal bestudeerde hele tegels werd daarom verminderd met 2, tot 1014; het aantal hele tegels dat ooit in de muur heeft gezeten, bedraagt dan 1015.

3.5. Aantal tegels

In totaal hebben we 1014 hele tegels kunnen determineren, maar eigenlijk hebben er ooit 1015[1] in de muur gezeten. De foto's van alle tegels zijn samengebracht in de bijgevoegde PDF bestanden "Foto's van muur x" voor de muren A tot F en "Foto's van de Schouw in de opkamer". De inventaris is opgenomen in het bijgevoegd bestand "Inventaris in Excel".

In elk fotobestand wordt eerst een overzichtsfoto van de zone gegeven. Daarna volgen de detailfoto's aan de hand waarvan de determinatie plaats vond.

Van het gedeelte achter de radiator kon geen foto's gemaakt worden. De voorstellingen op de tegels daar konden met behulp van sterk licht tussen de verwarmingselementen door, met praktisch 100% zekerheid gedetermineerd worden.

Hoe kunnen deze 1015 tegels geplaatst worden tegenover de aantallen vermeld in de registers en catalogi?
Catalogus IV - Glas en Ceramiek geeft 969 tegels (22.G 205) en nogmaals 96 (22.G 206) of in totaal 1065 stuks. Hier zijn eigenlijk twee zaken door elkaar gehaald, enerzijds de registratie van de aankoop van 969 tegels en anderzijds de telling van het aantal stuks in de schouw, namelijk 2 maal 12 rijen van elk 4 tegels, zijnde 96.
De 50 tegels aangekocht bij Mr. Vanden Broeck en het onbekend aantal gekocht bij m. Van Snick hebben blijkbaar geen afzonderlijk inventarisnummer gekregen, ofwel wist men deze in het Museum niet fysisch aan te wijzen.

De optelsom die gemaakt moet worden om het juiste aantal aangekochte tegels te kennen is: 969 (Keizerstraat) + 50 (Vanden Broeck) + xx (m. Van Snick) = minstens 1019.
Het verschil met de 1015 door ons geïnventariseerde tegels is te verwaarlozen.

Wat moeten we echter aanvangen met het niet ingevulde aantal dat bij Van Snick aangekocht werd? Een mogelijk antwoord is te vinden in de volgende redenering.
Het tegelzetten is vast en zeker begonnen in de keuken met de grote partij van 969 tegels. Wellicht zal men door opmetingen en berekeningen vooraf uitgemaakt hebben dat deze voorraad voldoende was voor het betegelen van de keuken en dat die normaliter een overschot zou moeten opleveren. Hoe groot dit overschot juist zou zijn, was met de broze materie die tegels zijn en rekening houdend met de vele hoeken en kantjes die te bedekken waren, moeilijk vooraf te bepalen.[2]

Anderzijds zien we in Tabel 1 duidelijk dat de muren B, C, D, E en F (op vier tegels na die misschien reeds deel uitmaakten van het lot van de Keizerstraat) geen Varia-tegels bevatten. In muur A zijn er daar 9 van en in de schouw 31.
Conclusie hieruit zou kunnen zijn dat met de betegeling van de keuken wellicht begonnen werd bij muur B, de binnenmuur aan de noordzijde, om zo in wijzerzin de keuken rond te werken. Aan de tussenmuur met de opkamer gekomen (muur A) heeft men mogelijk, gezien het nog resterend aantal tegels, plannen gemaakt om ook de schouw van de opkamer te betegelen, mits aankoop van 50 extra tegels; 969 - 918[3] + 50 = 101 tegels, dit is immers vijf tegels op overschot voor wat nodig was voor de schouw.

Zo eenvoudig is de zaak echter niet.
Misschien was een aantal tegels gebroken bij het uitbreken in de Keizerstraat of bij het plaatsen in de keuken en konden die niet opnieuw gebruikt worden. Nochtans, bij het aandachtig bekijken van de tegels, kunnen we ons niet van de indruk ontdoen dat bepaalde tegels als gebroken stukken werden ingemetseld; zie bijvoorbeeld KA0118 en KA0422.
Ook waren er nog halve blauwe tegels nodig voor de randen van de schouw; 24 stuks rekenden we uit (zie hoofdstuk 3.12.B). Tevens waren er nog paarse tegels nodig voor de blauw-paarse kleurafwisseling; acht van de negen niet-bijbeltegels in muur A zijn immers paars en bevinden zich dan ook nog in het rechtse deel van het muurvlak. Ook in dit deel van de kamer vinden we heel wat tegels met een ontbrekend hoekje, alsof die opzij gelegd zijn voor "misschien niet meer van doen".
Zo is het uit te leggen dat pas op het laatste ogenblik uitgemaakt kon worden hoeveel tegels nog supplementair nodig waren om het geheel vlekkeloos af te werken. Dat aantal zou dan van Mr. Van Snick betrokken worden. Er werd echter verzuimd het werkelijk aantal nadien bij te schrijven in het register …. Zeer waarschijnlijk betroffen dit blauwe exemplaren - vanwege de uniforme blauwe kleur van de schouwtegels - en voornamelijk niet-bijbeltegels - zoals de 35 geïnventariseerde exemplaren laten vermoeden.

Een tegel die mogelijk achteraf aangekocht is, is de SR1103 die met een spin als hoekmotief, volledig buiten de serie valt.

(1) 1015 = 1014 + de verdwenen tegel op locatie KD0103. Zo ook was het totaal aantal tegels in de keuken 919 (= 456 + 462 + de verdwenen tegel).
(2) De complexiteit van de halve en vierde tegels wordt overvloedig geïllustreerd door het cijfermateriaal in het hoofdstuk 3.12 De versneden tegels.
(3) Zie tabel 1; 456 + 462 = 918.

3.6. Kleur

In Tabel 1 tellen we in totaal 552 blauwe tegels en 462 paarse. Het blauw overweegt vanwege de schouw waar enkel blauwe tegels in zijn verwerkt.

Aangezien in de keuken afwisselend een blauwe en een paarse tegel werd geplaatst, zijn er inderdaad ongeveer evenveel blauwe als paarse tegels, zowel in elk afzonderlijk muurvlak als voor het geheel: 456 blauwe en 462 paarse. Dit doet vermoeden dat in de oorspronkelijke opstelling in de Keizerstraat hetzelfde principe van kleurafwisseling was toegepast, en dus waarschijnlijk zo besteld is bij de initiële plaatsing; zo niet is het praktisch onmogelijk een dergelijk evenwichtig kleurengamma aan bijbeltegels bijeen te brengen.

In de schouw werden enkel blauwe tegels aangebracht.
Dit kan te maken hebben met de bijbestellingen van 1914, waar waarschijnlijk enkel blauwe tegels voorhanden waren. We vermoeden immers dat de bijbestellingen grotendeels nodig waren om de schouwbetegeling te kunnen realiseren. Via deze bijbestellingen kon niet voldaan worden aan het evenwicht blauw-paars, evenmin aan de vereiste om enkel bijbeltegels toe te passen, getuige de 35 blauwe niet-bijbeltegels die evenwichtig gespreid werden over beide schouwhelften.

3.7. Bijbelboek

Op bijbeltegels zijn zowel voorstellingen (thema's) uit het Oude als uit het Nieuwe Testament geschilderd.

We telden 394 tegels met afbeeldingen uit het Oude Testament (192 blauwe en 202 paarse) en 578 met afbeeldingen uit het Nieuwe testament (326 blauwe en 252 paarse). Dit is een verhouding van 40% tegenover 60%.

Uit Tabel 1 blijkt dat bij de tegels uit het Oude Testament de paarse kleur met 202 stuks overweegt op de blauwe kleur met slechts 168. Bij de afbeeldingen uit het Nieuwe Testament is de verhouding omgekeerd: blauw met 285 overweegt op paars met 252.[1] Deze verhoudingen zijn waarschijnlijk zuiver toeval; we nemen aan dat bij de oorspronkelijke bestelling voor het huis in de Keizerstraat de bijbelthema's niet zijn uitgezocht.

De enige tegel in de collectie met een 'spin' als hoekornament (19a, Rijsel?). Locatie SR1103 - waterlandschap, huizen aan de waterkant

De verdwenen paarse tegel op locatie KD0103 onderaan de linkerwand van de vensternis

(1) De schouwtegels worden hier buiten beschouwing gelaten omdat die allemaal blauw zijn.

3.8. Bijbelthema

De voorstellingen uit het Nieuwe en Oude Testament die op bijbeltegels geschilderd werden, worden *thema's* genoemd.

Tabel 2 geeft het aantal verschillende bijbelthema's weer dat vastgesteld werd in de keuken en de schouw, tegenover het totaal aantal verschillende thema's dat tot op heden op bijbeltegels werd geregistreerd.
Het Nieuwe Testament overweegt lichtjes met 54% van het totaal van de 163 voorkomende thema's. Percentsgewijs gezien is de verdeling over beide bijbelboeken bij de museumtegels juist tegenovergesteld aan hetgeen door Jan Pluis aan thema's opgetekend werd in het boek *Bijbeltegels*; maar de keuken en de schouw vormen slechts één verzameling, terwijl we in het boek *Bijbeltegels* een optelsom hebben van vele series.
Opmerkelijk voor de betrekkelijk kleine museumverzameling bijbeltegels is dat er toch 27,5% van het totaal aantal gekende voorstellingen in voorkomen. De verzameling is dus enigszins representatief voor wat ooit aan bijbel-voorstellingen op tegels is geschilderd.

Tabel 3 geeft de verdeling weer van de thema's over de verschillende muren van de keuken en van de schouw. Hierin is geen vaste lijn te vinden. Bepaalde thema's komen in bepaalde muurvlakken helemaal niet voor; dit is ook logisch wanneer men weet dat bepaalde voorstellingen slechts een- of tweemaal voorkomen in de totale verzameling.

Soms vindt men twee tegels met hetzelfde thema vlak naast elkaar, weliswaar in een verschillende kleur, of in een zeer nabije omgeving in dezelfde kleur.
Voorbeelden hiervan zijn legio:

- KB0509 en KB0510: O.T., thema 40, Abraham en Isaak, blauw en paars;
- KA0719 en KA0721: O.T., thema 116, De koperen slang, beide paars;
- KA0818 en KA1018: O.T., thema 185, David houwt Goliat het hoofd af, blauw en paars;
- KA0113, KA0313 en KA0513: N.T., thema 45, Johannes de Doper onthoofd - de beul geeft het hoofd aan Salome, tweemaal blauw, eenmaal paars;

De tegels zijn door de tegelzetters dus lukraak geplaatst, zoals meestal het geval is.

In Tabel 3 is het aantal thema's per zone eveneens geplaatst tegenover het totaal aantal tegels in die zone om aldus een beeld te krijgen van de vertegenwoordigingsgraad van de thema's, met andere woorden de graad van variatie in de afbeeldingen. Hoe hoger het percentage, hoe groter het aantal verschillende thema's in verhouding tot het aantal tegels. In muur A vindt men het kleinste aantal (43%) verschillende voorstellingen; dit wil ook zeggen het grootst aantal tegels met hetzelfde thema. In muurvlak E is de grootste (77%) variatie te vinden, en dus het kleinste aantal identieke tegels.

	Aantal Bijbelthema's in Keuken + Schouw		**Aantal Bijbelthema's in Boek *Bijbeltegels***		**Percentage t.o.v. boek *Bijbeltegels***
Oude Testament	75	46 %	319	54 %	23.5%
Nieuwe Testament	88	54 %	273	46 %	32.2%
Totaal	**163**	100.0%	**592**	100.0%	**27.5%**

Tabel 2
Aantal bijbelthema's in het Museum vergeleken met het totaal aantal gekende voorstellingen

Zone	Aantal thema's O.T.	Aantal thema's N.T.	Totaal aantal thema's	Totaal aantal tegels	Vertegenwoordigingsgraad
KA	55	67	122	281	43%
KB	32	42	74	110	67%
KC	46	61	107	196	55%
KD	23	39	62	87	71%
KE	27	34	61	79	77%
KF	42	50	92	165	56%
SL	13	20	33	48	69%
SR	11	19	30	48	63%

Tabel 3
Aantal bijbelthema's per zone en vertegenwoordigingsgraad

Twee tegels met hetzelfde thema vlak naast elkaar, weliswaar in een verschillende kleur.
Thema O.T. 40 - Abraham en Isaak. Locatie KB0509 en KB0510

Twee tegels met hetzelfde thema kort bij elkaar, in dezelfde paarse kleur.
Thema O.T. 116 - De koperen slang. Locatie KA0719 en KA0721

Drie verschillende uitvoeringen van thema N.T. 13 - De aanbidding van de herders.
Locatie KA0909, KA1114 en KD0704

Het bijgevoegd bestand "Inventaris in Excel" bevat een "Lijst van alle bijbeltegels gerangschikt per bijbelboek en per bijbelthema" waarin alle bijbeltegels gegroepeerd zijn per bijbelboek (O.T en N.T.) en binnen elk boek gerangschikt per thema. Dit laat toe snel de tegels met eenzelfde afbeelding (thema) te lokaliseren. Het geeft anderzijds ook een beeld van de meest voorkomende thema's (Tabel 4) én van de zeldzame thema's (Tabel 5).

Tabel 4 lijst de "Top 16"-thema's, gaande van 18 maal het thema "N.T. 45 - Johannes de Doper onthoofd - de beul geeft het hoofd aan Salome" tot 12 maal het thema "N.T. 240 - Petrus door een engel bevrijd". Tellen we hierbij de 7 thema's die elk op 11 tegels voorkomen en de 8 thema's die elk op 10 tegels voorkomen, dan blijkt dat 31 van de 163 thema's met 10 of meer tegels, in totaal 374 tegels vertegenwoordigen, of meer dan een derde van de museum-verzameling (38%).

Tabel 4 leert ook dat het overgrote deel van de meest-frequent-voorkomende thema's uit het Nieuwe Testament komt, 13 op 16, tegen slechts 3 uit het Oude Testament.
Bepaalde thema's komen slechts in één enkele uitvoering (schilderwijze) voor; zo bijvoorbeeld "De verdrijving van de handelaren uit de tempel" of "De koperen slang", hoewel de individuele manier van schilderen toch duidelijk tot uiting komt. Geen twee tegels zijn echter identiek en het is boeiend identieke voorstellingen naast elkaar te leggen en de minieme verschillen te ontdekken.

Bij andere thema's komen er meerdere uitvoeringen voor of zijn de verschillen tussen twee voorstellingen veel groter. Een typisch voorbeeld hiervan is thema 13 uit het Nieuwe Testament "De aanbidding van de herders"; zie bijvoorbeeld de verschillen tussen tegel KA0909, KA1114 en KD0704, niettegenstaande ze afkomstig zijn uit dezelfde productie-plaats en gemaakt in dezelfde periode (zie afbeelding op vorige pagina).

Aantal tegels	Boek	Thema	Voorstelling
18	N.T.	45	Johannes de Doper onthoofd - de beul geeft het hoofd aan Salome
17	N.T.	185	De vrouw van Pilatus pleit voor Jezus
16	N.T.	162	Jezus verdrijft de handelaren uit de tempel
14	O.T.	20	Noachs dankoffer
14	N.T.	148	Jezus gaande over de zee van Galilea, redt Petrus
14	N.T.	186	De geseling
13	O.T.	116	De koperen slang
13	N.T.	58	Jezus bij Maria en Marta
13	N.T.	138	De genezing van de knecht van de Romeinse hoofdman van Kafarnaüm
13	N.T.	158	De opwekking van Lazarus
12	O.T.	39	Hagar in de woestijn met Ismaël
12	N.T.	14	De besnijdenis
12	N.T.	18	De voorstelling in de tempel - Simeon
12	N.T.	27	De doop van Jezus in de Jordaan
12	N.T.	132	De wonderbare visvangst
12	N.T.	240	Petrus door een engel bevrijd

Tabel 4
De meest-frequent-voorkomende thema's

Veertien voorstellingen komen slechts eenmaal voor (Tabel 5). Door het feit dat ze slechts in één enkel exemplaar aanwezig zijn, is hun waarde uiteraard veel groter. Aandacht moet dan geschonken worden aan de kwaliteit van deze unieke stukken. In de “Inventaris in Excel” kan worden gevonden dat slechts twee van de veertien tegels uit Tabel 5 beschadigd zijn, namelijk KD0303 (2 cm ontbreekt) en KF0520 (hoek L.B. onder het hout).

Tevens valt uit de Tabel af te leiden wat de meerwaarde van de betegeling in de schouw is voor het geheel van de verzameling bijbeltegels van het museum, in termen van themavariëteit: deze bevat twee thema's uit het Oude Testament (SL0402 en SL0603) en twee thema's uit het Nieuwe Testament (SR0301 en SR0701) die we nog niet ontmoet hadden in de keuken.

Locatie	Boek	Thema	Voorstelling
SL0402	O.T.	7	Adam en Eva in het paradijs - de zondeval - de slang geeft een vrucht aan Eva
KF0109	O.T.	17	De dieren gaan in de ark van Noach
SL0603	O.T.	18	De zondvloed
KD0303	O.T.	19	De dieren verlaten de ark van Noach (2 cm ontbreekt aan bovenzijde)
KB0709	O.T.	35	Lot en zijn dochters
KF0520	O.T.	59	Jacob verzoent zich met Esau (hoek linksboven verstopt onder hout)
KE0902	O.T.	306	Nebukadnessar zendt Holofernes uit
KA1113	O.T.	313	Daniël met koning Kores in de tempel van Bel
KC0216	N.T.	35	Het gesprek van Jezus met Nikodemus
KC1118	N.T.	51	Het volgen van Christus
SR0301	N.T.	59	Jezus' weeklacht over Jeruzalem
KC0113	N.T.	136	De genezing van de verlamde te Betesda
SR0701	N.T.	203	De opstanding
KC1111	N.T.	223	Stefanus buiten de stad gevoerd

Tabel 5
Thema's waarvan slechts één enkele tegel voorkomt

Drie thema’s die slechts éénmaal voorkomen in de collectie

De dieren gaan in de ark van Noach.
Locatie KF0109. Thema O.T. 17

De zondvloed.
Locatie SL0603. Thema O.T. 18

De dieren verlaten de ark van Noach.
Locatie KD0303. Thema O.T. 19

Vier thema's die slechts éénmaal voorkomen in de collectie

Lot en zijn dochters. .
Locatie KB0709. Thema O.T. 35

Het gesprek van Jezus met Nikodemus
Locatie KC0216. Thema N.T. 35

De genezing van de verlamde te Betesda. .
Locatie KC0113. Thema N.T. 136

Stefanus buiten de stad gevoerd.
Locatie KC1111. Thema N.T. 223

3.9. NIET-BIJBELTEGELS

44 tegels werden geïdentificeerd als niet-bijbeltegel. Het betreft dan voornamelijk taferelen met herders en (water) landschappen. Hoger is reeds gemeld dat ze hoofdzakelijk voorkomen in muur A en in de twee schouwhelften. De lijst kan opgevraagd worden door in het bestand "Inventaris in Excel" kolom O.T./N.T. te filteren op de waarde "V"*, of de kolom Bijbelthema te filteren op de waarde '999'.

* nota: bij deze filter verschijnen ook twee inventarisnummers met themanummer '888'.

Tegel KF1008 is zeer bijzonder. Hij behoort noch tot de bijbeltegels, noch tot de waterlandschappen of herder-taferelen. Het is een voorstelling van "Chiron en Ocyrhoë", twee centauren uit Ovidius' Metamorfosen, 2, 635-675.[1 2]

Chiron en Ocyrhoë, Ovidius' Metamorphosen, 2, 635-675. Locatie KF1008

Schaatstafereel. Locatie KA0919

Herderin geeft herder te drinken. Locatie KA1020

Landschapstegel met huis en kerk. Locatie KF0204

Herder en herderin. Locatie KA0314

(1) Pluis Jan & Stupperich Reinhard - *Mythologische voorstellingen op Nederlandse tegels. Metamorphosen van Ovidius - Herders - Cupido's - zeewezens*, Leiden 2001, p. 65, fig. M 53.
(2) In de keukenkelder van de gebouwen van de Dames in de Lange Nieuwstraat bevinden zich een drietal identieke exemplaren.

3.10. Gebroken, gebarsten en beschadigde tegels

Het betreft hier niet het "100-tal gebroken" tegels dat op 5 februari 1913 is ingeschreven in het Inkomregister, maar wel de tegels die voor hun plaatsing in de keukenmuren en de schouw versneden werden of nadien gebroken of gebarsten zijn. De lijst van deze tegels kan worden bekomen door in het bestand “Inventaris in Excel” de kolom Kwaliteit te filteren op een of meerdere van de daar vermelde waarden.

Gebroken of gebarsten

Tabel 6 brengt een groot aantal gebroken en gebarsten tegels aan het licht, hoofdzakelijk op de muren A en F; dit zijn de later geplaatste, niet oorspronkelijke binnenmuren. De breuk is over het algemeen nogal ernstig. Het betreft zeer waarschijnlijk spanningsbreuken, veroorzaakt door het zich zetten van de beide muren. Aangezien de tegels praktisch zonder voeg, koud tegen elkaar aan geplaatst zijn, gaan ze onder druk van de muur en wegens gebrek aan bewegingsruimte barsten en breken. Zelfs met voeg is er meestal weinig bewegingsruimte![1] Eens gebroken door een te grote spanning is het euvel nog niet helemaal geleden. Het verder zetten van de muren doet de beide breukvlakken fracties van een millimeter ten opzichte van elkaar verschuiven waarbij het schuureffect de beide breukvlakken zodanig aantast dat ze niet langer zuiver bij elkaar aansluiten. Hierdoor, maar ook door latere opvulling van breukgroeven met mortel, zijn de breukvlakken ruw en onzuiver geworden en sluiten ze niet langer mooi tegen elkaar aan.

Aan de zijde van de solide buitenmuren zijn er helemaal geen (muren B en E) of slechts een verwaarloosbaar aantal (muren C en D) gebroken en gebarsten tegels te bespeuren.

Beschadigd

De beschadigde tegels komen voornamelijk voor op de plaatsen waar men de tegel heeft willen aanpassen aan zijn omgeving, namelijk rondom de pomp (muur C), in de vensternis (muur D) en onderaan het raam aan de halzijde (muur F); het betreft dus opzettelijke beschadiging.

Op een totaal van 1014 tegels bepalen we er 171 als verminkt; dit is bijna 1 op 6, wat niet weinig is. De gebroken tegels zijn blijkbaar al eens bijgepleisterd met wat mortel zodat ze bij een eventueel uitbreken uit de muur niet meer tot een mooi geheel te restaureren zijn. De beschadigde tegels hebben definitief hun commerciële waarde verloren, wat niet uitsluit dat zij voor echte bijbeltegelliefhebbers kunsthistorisch gezien toch nog waardevol zijn.

Zone	Totaal aantal tegels	Aantal gebroken of gebarsten	Aantal beschadigd	Totaal aantal gebroken, gebarsten of beschadigd	Percentage t.o.v. Totaal aantal tegels
KA	281	39	7[2]	46	16.4%
KB	110	0	0	0	0.0%
KC	196	1	29[3]	30	15.3%
KD	88	1	24[4]	25	28.4%
KE	79	0	8	8	10.1%
KF	165	41	18[5]	59	35.8%
TOT.	919	82	86	168	18.3%
Schouw	96	2	1	3	3.1%
TOT.	**1015**	**84**	**87**	**171**	**16.8%**

Tabel 6
Samenvatting van de aantallen gebroken of gebarsten en beschadigde tegels per zone

(1) Het inzetten met voeg is slechts ontstaan ca. 1940 (vriendelijke mededeling door Jan Pluis).
(2) waarvan 5 tegels die voor 1/3de achter de deurlijst verborgen zijn en mogelijk nog heel zijn.
(3) waarvan 5 tegels die versneden zijn op de helft en 11 tegels versneden op 1/3de of 2/3de; de overige beschadigingen zijn veroorzaakt door de aanpassingen rondom de pomp.
(4) Beschadiging hoofdzakelijk veroorzaakt door het wegsnijden van een boord van 2 à 3 cm voor aanpassing van de tegels aan de kleine vlakken binnenin de vensternis.
(5) Een groot aantal van deze als beschadigd aangegeven tegels hebben de bovenrand onder de lijst van het raam dat uitziet op de hal; het staat dus niet vast dat dit wel degelijk beschadiging is.

3.11. Afbeeldingen in het boek *Bijbeltegels* afkomstig uit het Museum

Vermeldenswaard is dat 8 tegels afgebeeld in het boek *Bijbeltegels* afbeeldingen zijn van tegels uit de keuken van het Museum. In Tabel 7 wordt voor elk van de 8 exemplaren hun locatie opgegeven, het nummer van de afbeelding in het boek *Bijbeltegels*, afkomstig uit het Oude of Nieuwe Testament, het themanummer en een bijschrijving van de voorstelling.

Locatie	Nr. foto in het boek *Bijbeltegels*	Bijbelboek	Thema	Voorstelling
KA0904	1259	N.T.	47	Jezus predikend vanaf een schip
KA1003	613	O.T.	103	Mozes ontvangt de stenen tafelen
KB0909	1131	N.T.	8	De besnijdenis en naamgeving van Johannes de Doper
KB1009	1713	N.T.	201	De begrafenis - de grafdraging
KC0407	1128	N.T.	7	De visitatie - het bezoek van Maria aan Elisabeth
KC0415	1309	N.T.	63	De moeder van de zonen van Zebedeüs
KD0905[1]	1851	N.T.	253	Paulus lijdt schipbreuk bij Malta
KF0806	1101	O.T.	315	De priesters in de nacht in de tempel van Bel

Tabel 7
Afbeeldingen van tegels in de keuken van het museum die gepubliceerd werden in het boek Bijbeltegels

Mozes ontvangt de stenen tafelen. Locatie KA1003.
Afbeelding 613 in het boek Bijbeltegels

Paulus lijdt schipbreuk bij Malta. Locatie KD0905.
Afbeelding 1851 in het boek Bijbeltegels

Half doorsneden tegel in de schuine hoek h van de muur C.
Locatie KC1004. Thema O.T. 244.
Sanheribs leger door een engel verslagen

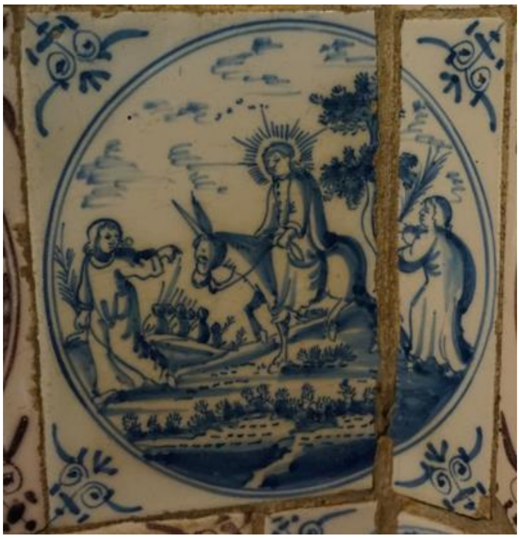

Driekwart doorsneden tegel in de schuine hoek i van de muur C.
Locatie KC0912. Thema N.T. 161.
De intocht in Jeruzalem

(1) Paarse tegel; in het boek *Bijbeltegels* verkeerdelijk als blauw vermeld.

3.12. De versneden tegels

Al gaat onze aandacht voornamelijk naar de hele tegels en deze die voor minstens drie vierde zichtbaar zijn, toch mogen we de versneden tegels - de halve, derde en vierde delen - niet uit het oog verliezen. Wegens hun groot aantal vormen ze praktisch een verzameling op zich.

In de elf boven elkaar liggende rijen zijn de tegels in verspringend verband geplaatst, d.w.z. dat de tegels telkens een halve tegelbreedte verspringen ten opzichte van de tegels in de aangrenzende rijen. Aanschouwen we een volledig muurvlak, dan betekent dit dat aan de linkerrand een gegeven rij begint met een hele tegel en de bovenliggende en onderliggende rijen met een halve tegel. Het gevolg hiervan is dat vijf, maar misschien ook zes, van de rijen links starten met een halve tegel. Aan de rechterzijde van het tegelvlak heeft men een identieke situatie.
Logisch gezien zijn er voor een volledig muurvlak minimum 10, maximum 12 halve tegels nodig; men is geneigd te concluderen dat hiervoor maximaal zes tegels versneden dienden te worden. De zaak is echter wel wat complexer.

Vooreerst dient rekening gehouden met het feit dat men te doen heeft met cirkeltegels. Uit symmetrie-overwegingen met de aangrenzende tegel kan een rechtse cirkelhelft slechts geplaatst worden aan de linkerkant van het tegelvlak, hierbij een doorlopend cirkelmotief suggererend; de zich openende cirkelboog van een tegel eist immers vóór zich een zich sluitende cirkelboog. Zo ook kan de linkse cirkelhelft van een bijbeltegel enkel aan de rechterkant van het muurvlak gebruikt worden.
Ten tweede is daar de kleurafwisseling, alternerend paars en blauw, die ook een imperatief vormt bij het plaatsen van halve tegels. Of de twee helften van bijvoorbeeld een blauwe tegel in dezelfde rij gebruikt kunnen worden, wordt bepaald door het aantal tegels in de rij, even of oneven, dus door de vlakbreedte.
Vervolgens zijn de muurvlakken niet altijd een veelvoud van een volle of een halve tegel. Hier en daar is het nodig geweest om fragmenten ter grootte van een vierde, een derde, twee derden of drie vierde[1] van een tegel te snijden teneinde het muurvlak volledig te bedekken. Denken we maar even aan de kleine oppervlakte in de vensternis aan de straatzijde en de grillige contouren links en rechts van de pomp. Telkens zijn hiervoor ofwel een linker of een rechter cirkelboog, kleiner of groter dan een halve tegel, nodig geweest.
En tenslotte zijn er niet alleen de verticaal versneden tegels; ook werd een aantal tegels horizontaal versneden, resulterend in boven- en onderhelften. De reden hiertoe is ons niet duidelijk.

Het is dus niet eenvoudig om uit te rekenen hoeveel hele tegels opgeofferd zijn om in de keuken een esthetisch ogende tegelwand te realiseren.

De enige manier om een overzicht te krijgen van het bestand aan versneden tegels bestaat erin die stuk voor stuk te inventariseren, net zoals gedaan werd voor de hele tegels. Hiertoe werd de keuken opnieuw ingedeeld in sectoren, 19 in totaal, op het grondplan van de keuken genummerd van a tot s (Figuur 1). Deze situeren zich in de 5 kamerhoeken[2], links en rechts van beide deuren, van beide ramen, van de schouw, van de pomp en in de vensternis; heel wat "hindernissen" dus voor een doorlopende tegeldecoratie.
Het identificatienummer voor halve tegels bestaat uit de vaste letter K (Keuken), een letter a tot s die de locatie van de verticale rand weergeeft en het rijnummer. In elke verticale rand zit normaliter maar één halve tegel per twee rijen; weliswaar kunnen in een kamerhoek twee halve tegels tegen elkaar aangrenzen, maar dan verschillen ze door hun letteraanduiding. Kf08 bijvoorbeeld situeert zich dus aan de linkerzijde van de schouw op rij 8 (te rekenen vanaf de vloer).

Voor elk van deze zones werd in Tabel 8 hierna het aantal linkse (L), rechtse (R), onderhelften (O) en bovenhelften (B) genoteerd, met aanduiding of het blauwe of paarse stukken betreft.

Horizontaal doorsneden tegel onder het raam van muur F. KF0510 - N.T., thema 240, Petrus door een engel bevrijd

Linker cirkelhelft aan het kader van de deur naar de hal. KF1009 - N.T., thema 63, De moeder der zonen van Zebedeüs

Rechter cirkelhelft rechts van de schouw. KC0600 - N.T., thema 64, Jezus roept Zacheüs uit de boom

Strook gesneden uit het midden van een tegel is hier verticaal geplaatst. KB0500 - N.T., thema 240, Petrus door een engel bevrijd

(1) Wanneer 2, 3 of zelfs nog 4 cm van de tegel ontbreekt - links, rechts, onder of boven - werd de tegel nog meegenomen in de inventaris van hele tegels.
(2) Aan de pompzijde zit een schuine hoekmuur van ca. 1 meter breed.

Muur	Locatie	Aantal	L[1]	R	B	O	bl	pa
A	a	11		11			5	6
	b	5		5			3	2
	c	5	3				1	2
						2	1	1
	d	11	3				2	1
				4			1	3
					3		2	1
						1	1	0
B	e	5		5			3	2
	f	6	6				3	3
C	g	5		5			3	2
	h[2]							
	i[3]							
	j	5	5[4]				2	3
	Boven pomp	5	2				1	1
				3			1	2
	k	4		4[5]			2	2
	l	5	5				3	2
D[6]	m	39	17				10	7
				17			10	7
					3		2	1
						2	0	2
E	n	4		4			2	2
	o	6	2				2	0
				1			1	0
					2		1	1
						1	0	1
F	p	6		6			3	3
	q	5	5				4	1
	r	3		3			3	0
	s	5	5				3	2
Totaal		**135**	**53**	**68**	**8**	**6**	**75**	**60**

Tabel 8
Inventaris van de halve tegels in de keuken

(1) L = Linkse helft van een tegel; R = Rechtse helft; B = Bovenste helft; O = Onderste helft; bl = blauw; pa = paars.
(2) Het betreft hier 5 hele tegels gesneden op 1/2 voor hoekvorming; vermits deze opgenomen werden in de inventaris van de hele tegels (voorstelling determineerbaar) worden ze hier buiten beschouwing gelaten.
(3) Het betreft hier 11 hele tegels gesneden op 1/4 of 3/4 voor hoekvorming; vermits deze opgenomen werden in de inventaris van de hele tegels (voorstelling determineerbaar) worden ze hier buiten beschouwing gelaten.
(4) Stukken gesneden naar de vorm van de pomprand, links.
(5) Stukken gesneden naar de vorm van de pomprand, rechts.
(6) Zie hierna: 3.12.A - De versneden tegels in de vensternis van muur D in de keuken.

De telling levert 135 fragmenten op, met name 75 blauwe en 60 paarse. In de samenvattende Tabel 9 groeperen we alle fragmenten volgens type tegelhelft en kleur.
Hieruit kan worden opgemaakt dat er minstens 37 blauwe tegels versneden werden aangezien er 37 blauwe rechterhelften zijn en slechts 31 blauwe linkerhelften. Evenzo zijn er minstens 31 paarse tegels versneden.
Voor de horizontaal versneden tegels zijn er minstens 5 blauwe en 4 paarse tegels gebruikt.

De slotsom van dit alles is dat voor het bekomen van het benodigd aantal tegelfragmenten, in totaal minstens 77 tegels dienden versneden te worden, 42 blauwe en 35 paarse. Het is aannemelijk dat hiervoor het “100-tal gebroken” tegels of minstens een deel ervan is gebruikt om deze behoefte in te vullen. De vage kwalificatie “gebroken” laat niet toe dit aantal mee op te nemen in de inventaris.

De oefening van het samenbrengen van deze fragmenten loont zeker de moeite; het gaat immers om waardevolle stukken. De bijbelvoorstelling en de tegelkleur kunnen dit werk wel enigszins vergemakkelijken. Aangezien dit toch heel wat tijdrovend puzzelwerk zal vergen, wordt het in het bestek van deze studie niet gerealiseerd.

De vraag is of de stukken nog werkelijk aan elkaar te lijmen zijn. De snijlijnen die verborgen zijn onder de deur- en raamlijsten zijn misschien nog gaaf. De fragmenten die gemetseld zijn rond de schouw, rondom de pomp en in de vensternis hebben waarschijnlijk te onzuivere breukvlakken om nog aan verdere restauratie te kunnen denken.

L	R	B	O	bl	pa
53				31	22
	68			**37**	**31**
		8		**5**	3
			6	2	**4**
			Versneden:	>42	>35

Tabel 9
Samenvatting van het aantal versneden tegels per type en kleur.

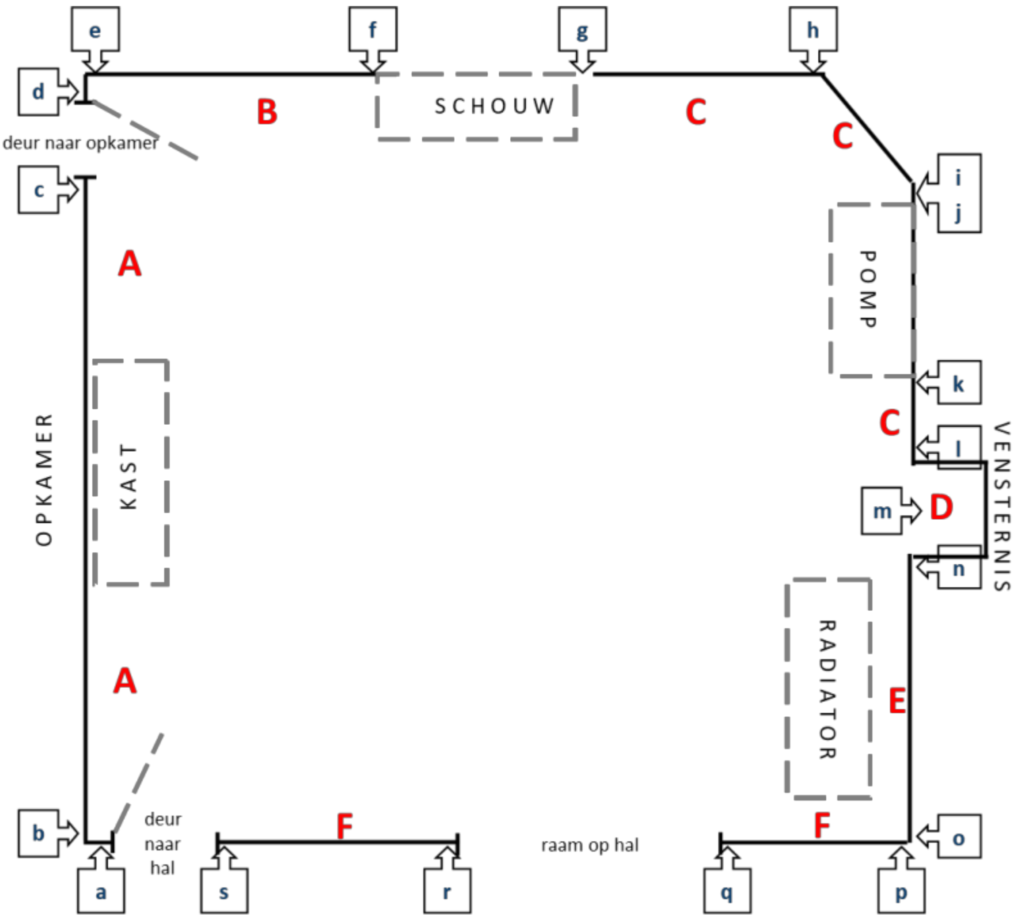

*Figuur 1. Grondplan van de keuken - nummering van de zones **A** tot **F** en de randen met versneden tegels **a** tot **s***

3.12.A. De versneden tegels in de vensternis van muur D in de keuken

Tegellocatie	Totaal	L	R	B	0	bl	pa
m1	3		3			2	1
m2	5	4				1	3
			1			1	0
m3	3	3				1	2
m4	1		1			1	0
m5	4		1			1	0
				1		1	0
					2	0	2
m6	3		1			0	1
				2		1	1
m7	1	1				1	0
m8	3		3			0	3
m9	3	3				2	1
m10	4	2				1	1
			2			1	1
m11	1		1			1	0
m12	2	2				2	0
m13	2		2			1	1
m14	1	1				1	0
m15	2		2			2	0
m16	1	1				1	0
Totaal	39	17	17	3	2	22	17
Samen-vatting							
		17				10	7
			17			10	7
				3		2	1
					2	0	2

Tabel 10
Versneden tegels in de vensternis van muur D
L=linkerhelft; R= rechterhelft;
B=bovenhelft; O= onderhelft;
bl=blauw; pa=paars

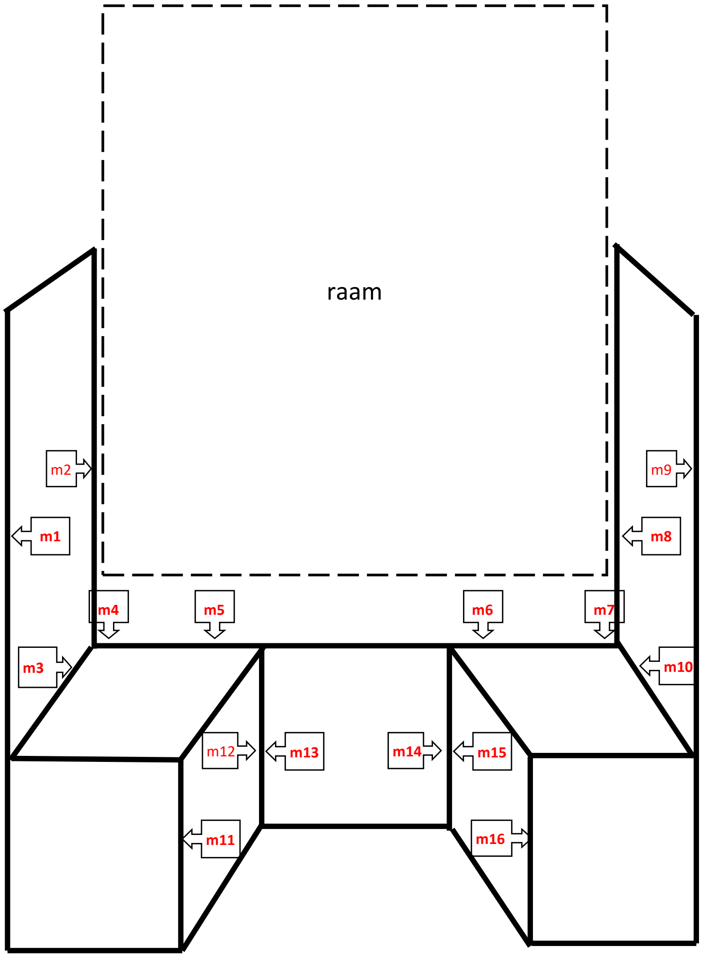

Figuur 2. Locaties van versneden tegels in de vensternis van muur D

3.12.B. De versneden tegels in de schouw van de opkamer

In onderstaand twee tabellen worden voor respectievelijk de linker en rechter schouwhelft de versneden tegels opgesomd met vermelding van het soort tegelhelft, vermoedelijke productieplaats en productieperiode. Er worden voor de twee schouwhelften samen 24 halve tegels genoteerd. De hoeken en de niet te determineerbare stukken laten we buiten beschouwing.

In de tabel op de volgende pagina zijn deze 24 halve tegels gegroepeerd per productieperiode en per type tegelhelft. Tevens worden met verschillende kleur, binnen elke afzonderlijke productieperiode, tegelhelften aangeduid waarvoor een sterk vermoeden bestaat dat ze kunnen samen horen.

Schouw links			
	Soort tegelhelft [1]	**Productie plaats**	**Productie periode**
Bovenzijde: 4 halve tegels			
SL1301	B	Rotterdam	18 b/c
SL1302	R	Rotterdam	17 d - 18 a
SL1303	R	Rotterdam	17 d - 18 a
SL1304	B	Rotterdam	17 d
Linkerzijde: 8 halve tegels + 5 hoeken			
SL1300	? (hoek [2])	Rotterdam	18 b/c
SL1200	L	Rotterdam	17 d - 18 a
SL1100	L	Rotterdam	17 d - 18 a
SL1000	? (hoek)	Rotterdam	17 d - 18 a
SL0900	L	Rotterdam	17 d - 18 a
SL0800	R	Rotterdam	17 d - 18 a
SL0700	R	Rotterdam	17 d - 18 a
SL0600	? (2 hoeken)	Rotterdam Rotterdam	18 b/c 17 d
SL0500	L	Rotterdam	18 b/c
SL0400	? (2 hoeken)	Rotterdam Rotterdam	18 b/c 17 d - 18 a
SL0300	B	Rotterdam	17 d
SL0200	O	Rotterdam	17 d - 18 a
SL0100	? (hoek)	Rotterdam	17 d - 18 a

Schouw rechts			
	Soort tegelhelft [1]	**Productie plaats**	**Productie periode**
Bovenzijde: 4 halve tegels			
SR1301	O	Rotterdam	17 d - 18 a
SR1302	O	Rotterdam	18 b/c
SR1303	O	Rotterdam	17 d - 18 a
SR1304	B	Rotterdam	17 d - 18 a
Rechterzijde: 8 halve tegels + 5 hoeken/andere			
SR1305	? (hoek[2])	Rotterdam	18 b/c
SR1205	B	Rotterdam	17 d - 18 a
SR1105	? (stuk)	Rotterdam	17 d - 18 a
SR1005	? (hoek)	Rotterdam	18 b/c
SR0905	L	Rotterdam	17 d - 18 a
SR0805	L	Rotterdam	17 d - 18 a
SR0705	B/O	Rotterdam	17 d - 18 a
SR0605	B	Rotterdam	18 b/c
SR0505	R	Rotterdam	17 d
SR0405	L	Rotterdam	17 d
SR0305	O	Rotterdam	17 d - 18 a
SR0205	? [3]	Rotterdam	17 d - 18 a
SR0105	(plaaster)		

Tabel 11
Versneden tegels in de schouw van de opkamer

(1) L = Linkse helft van een tegel; R = Rechtse helft; B = Bovenste helft; O = Onderste helft.
(2) hoek = 1/4de tegel
(3) Voorstellingen en productieperiode zijn zeer moeilijk te determineren omdat de stukken in allerlei posities zijn gedraaid; bijvoorbeeld: onderstukken (O) of linkerstukken (L) staan op hun kop.

L	R	B	O	HOEK
Productieperiode 17 d: 4 halve tegels waarschijnlijk 2 hele tegels uit samen te stellen; sterk vermoeden dat SR0405 & SR0505 samen horen.				
SR0405	SR0505	SL1304		SL0600 (onder)
		SL0300		
Productieperiode 17 d - 18 a: 16 halve tegels waarschijnlijk 9 hele tegels uit samen te stellen; sterk vermoeden dat enerzijds SL1100 & SL1302 en anderzijds SL1200 & SL1303 samen horen.				
SL1200	SL1302	SR1304	SL0200	SL1000
SL1100	SL1303	SR1205	SR1301	SL0400
SL0900	SL0800		SR1303	SL0100
SR0905	SL0700		SR0305	SR1105
SR0805				
SR0705				
Productieperiode 18 b/c: 4 halve tegels sterk vermoeden dat SL0500 & hoek SL1300 & hoek SR1005 samen horen; SL1301 & hoek SL0400 hebben ossenkoppen die identiek zijn.				
SL0500		SL1301	SR1302	SL1300
		SR0605		SL0600
				SL0400 (BOVEN)
				SR1305
				SR1005
Totaal: 4 + 16 + 4 = 24 halve tegels				

De met bijbeltaferelen betegelde schouw in de opkamer (foto 1996)

Tabel 12
24 halve tegels gegroepeerd per productieperiode en per type tegelhelft

De met bijbeltaferelen betegelde schouw in de opkamer (foto 2019)

3.13. Productieplaats

Op één uitzondering na zijn alle onderzochte tegels van Rotterdamse makelij. Deze toeschrijving is gebaseerd op het onderzoek verricht door Jan Pluis in het boek *Bijbeltegels*. Een typisch kenmerk van Rotterdamse tegels is het hoekornament 'ossenkop' in de vormen zoals beschreven in het hoofdstuk 3.14. 'Productieperiode' hierna en geïllustreerd door onderstaande voorbeelden.[1]

De vreemde eend in de bijt is een tegel die uit Noord-Frankrijk komt, waarschijnlijk Rijsel, en dateert uit het eerste kwart van de 19de eeuw (SR1103). Het is de enige tegel in de hele verzameling die als hoekornament een 'spin' heeft.[2]

Misschien betreft het een reparatie; er zijn echter geen zichtbare aanwijzingen om dit vermoeden te staven.
Tegels worden aangebracht van onder naar boven toe. De plaats van deze tegel kan dus op een andere mogelijkheid wijzen, namelijk dat bij het einde van de werkzaamheden - bovenaan de rechterhelft van de schouw - nog een blauwe tegel bijgehaald is om de betegeling te kunnen volmaken. Een aankoop bij m. Van Snick? Dit zou dan ook betekenen dat er geen overschot aan tegels was. De tegels die zich nog in het depot van het Museum bevinden, werden pas in 1955 of later verworven; zie het overzicht hiervan in Bijlage D.

Voorbeeld van een Rotterdamse tegel met ossenkop te dateren in de tweede helft van de 17de eeuw (17B). Locatie KF0906 - de geseling

Voorbeeld van een Rotterdamse tegel met ossenkop te dateren in het vierde kwart van de 17de eeuw (17d). Locatie KA1117 - ruiter te paard met hond

Voorbeeld van een Rotterdamse tegel met ossenkop te dateren in het vierde kwart van de 17de eeuw tot het eerste kwart van de 18de eeuw (17d/18a). Locatie KA0209 - Pilatus was zijn handen in onschuld

Voorbeeld van een Rotterdamse tegel met ossenkop te dateren in het tweede tot derde kwart van de 18de eeuw (18 b/c). Locatie SL0402 - Adam en eva in het paradijs, de zondeval, de slang geeft een vrucht aan Eva

(1) Pluis Jan - De Nederlandse Tegel, decors en benamingen 1570-1930 - The Dutch Tile, Designs and Names 1570-193, Leiden 2013, p. 549-555.
(2) idem, p. 555-557.

3.14. PRODUCTIEPERIODE

Voor het bepalen van de periode waarin de tegels geproduceerd zijn, baseren we ons hoofdzakelijk op de vorm van het hoekmotief dat op alle tegels in de keuken en de schouw van het type 'ossenkop' is. Maar ook andere elementen, zoals bijvoorbeeld de vorm van de wolken, geven een indicatie.

De tegels van het Museum kunnen in vier tijdperiodes ondergebracht worden:
1) 17B (tweede helft 17de eeuw): de ossenkop is vol en dik geschilderd; we vinden dit type op bijna alle tegels van de muren B tot F. Op alle openluchtvoorstellingen komt een soort pro forma wolken voor die bestaan uit geschetste lijnen.

2) 17d (vierde kwart 17de eeuw): de ossenkop is zoals bij het vorige type, maar iets slordiger en minder vol. Daarom zijn deze tegels iets jonger te bestempelen. We vinden er hetzelfde type wolken op als in de periode 17B.

3) 17d/18a (vierde kwart 17de tot eerste kwart 18de eeuw): deze groep heeft een kleiner type ossenkop met een dikke punt in de tegelhoek en net daarboven een uitgesproken horizontale streep. Er zijn zelden wolken te zien op de openluchtvoorstellingen.

4) 18b/c (tweede en derde kwart 18de eeuw): de hoorns van deze ossenkop waaien breed open en er zijn steeds twee horizontale streepjes aangebracht in de tegelhoek. De wolken zijn voller en ingekleurd.

In Tabel 10 hebben we alle tegels gegroepeerd volgens productieperiode. Verschillende vormen van de ossenkop van elkaar onderscheiden is echter wat moeilijker dan appelen en peren uit elkaar houden. De tegels zijn door verschillende handen geschilderd, mogelijk in verschillende werkplaatsen, met een masticot[1] die niet steeds evenveel kobalt bevatte, met fijne en minder fijne penselen, gebakken in opeenvolgende ovens, soms uitgelopen, soms op meerdere hoeken beschadigd. De leveringen kunnen afkomstig zijn van een grossist die putte uit een grote voorraad van meerdere jaren ver en gemaakt door verschillende tegelbakkerijen en dus in andere ovens gebakken en door diverse schilders gepenseeld. Daardoor is in een aantal gevallen een juiste determinering echt heel moeilijk.

Anderzijds is bij bepaalde tegels de gelijkvormigheid in het schilderwerk werkelijk opvallend, bijvoorbeeld bij de tegels KA1122, KA1124, KA1021, KA1023 en KA0922.

Periode	**17B**	**17d**[3]	**17d/18a**[3]	**18b/c**[3]
Totaal[2]	**904**	**36**	**28**	**45**
Kleur	blauw paars 450 454	blauw paars 29 7	blauw paars 28 0	blauw paars 44 1
Zone	KA KA KB KB KC KC KD KD KE KE KF KF SL0804	KA0321 KA0126 14xSL KA0314 14xSR KA0318 KA0919 KA1020 KA1024 KA1117	KA0209 KA0317 KA0513 KA0515 KB0209 7xSL 16xSR	KF0204 KA1123 26xSL 17xSR
Type	367 x O.T. 536 x N.T. 1x Var.	1 x O.T. 7 x Var. 28 x Var.	9 x O.T. 18 x N.T. 1 x Var.	7 x O.T. 1 x Var. 24 x N.T. 3 x V
Versneden in de schouw		2	9	4

Tabel 13
Groepering per productieperiode

(1) Voor een goede beschrijving van de productie van 'masticot', 'wit' en de aanwending van metaaloxiden als kleurstof, zie: KORF, Dingeman - *Nederlandse Majolica*, Bussum, p. 12-13.
(2) Hier dient aan toegevoegd één blauwe tegel uit het eerste kwart 19de eeuw, waardoor opnieuw het totaal van 1014 bekomen wordt.
(3) De lijst van de tegels toegeschreven aan deze periodes kan opgevraagd worden door in het bestand “Inventaris in Excel” de kolom Productieperiode te filteren op een (of meerdere) van de daar vermelde waarden.

Welke conclusies kunnen uit voorgaande tabel getrokken worden?
Eerst enkele vaststellingen.

1. 90% (904 op 1014) van de tegels zijn van het type 17B.
2. Er zijn in totaal 968 (904+36+28) tegels uit de 17de eeuw (17B, 17d, en 17d/18a); dit is op één na het aantal uit de Keizerstraat.
3. Als we rekening houden met de vier versneden tegels rondom beide tegelvlakken van de schouw, zijn er 49 tegels uit de periode 18b/c. Dit doet ons denken aan de 50 stuks afgenomen bij Mr. Vanden Broeck.
4. Op één na zijn alle 17B tegels bijbelse voorstellingen.
5. Op één na zijn alle 17d/18a tegels bijbelse voorstellingen.
6. Op een paar uitzonderingen na zijn alle 18b/c tegels bijbels.

∗ Wat de 904 17B tegels betreft, op één na bijbeltegels, is er geen twijfel mogelijk; ze vormen het overgrote deel van het lot dat afkomstig is uit de Keizerstraat.

∗ Men mag ervan uitgaan dat het de bedoeling van het Museum was de keuken integraal met tegels met bijbeltaferelen te betegelen. De niet-bijbeltegels werden waarschijnlijk opzij gelegd voor het einde van de werkzaamheden. Nochtans waren er 7 paarse exemplaren van die niet-bijbeltegels van doen voor het nakomen van de blauw-paarse afwisseling. We vinden die terug in muur KA, de muur die, zoals we reeds aantoonden, als laatste van de keuken betegeld werd, en dan hoofdzakelijk aan de rechterzijde ervan.

∗ De 28 blauwe niet-bijbeltegels waren niet van doen in de keuken en werden bijgehouden voor de schouw die waarschijnlijk volledig blauw gepland was op basis van de nog voorhanden zijnde specimen.

∗ Voor de keuken gaf men voor de blauwe tegels de voorkeur aan bijbeltaferelen. Vandaar de vier blauwe bijbeltegels uit 17d/18a in muur KA. De overige 23 17d/18a (7+16) blauwe bijbeltegels waren niet meer nodig in de keuken en werden behouden voor de schouw.

De schouw is dan samengesteld uit:

∗ één verdwaalde blauwe 17B tegel (SL0804);
∗ alle blauwe 17d niet-bijbeltegels (28);
∗ op vijf na, alle blauwe 17d/18a bijbeltegels (23);
∗ op één na, alle blauwe 18b/c bijbeltegels (43); en
∗ één blauwe 19a tegel (SR1103) met onbekende herkomst.

De verdeling van de vier productieperiodes over de verschillende zones komt nog beter tot uiting in de volgende tabel en bevestigt het voorgaande.
Als conclusie uit dit alles kunnen we stellen dat:

1. de verzameling tegels uit de keuken en de schouw samengesteld is uit bijbeltegels en niet-bijbeltegels, gemaakt in minstens vier verschillende periodes, weliswaar allemaal Rotterdams product;
2. het zeer waarschijnlijk is, doch niet statistisch te bewijzen, dat alle 17de-eeuwse tegels afkomstig zijn uit de Keizerstraat en de partij uit het midden van de 18e eeuw gekocht werd bij Mr. Vanden Broeck.
3. de 969 tegels uit de Keizerstraat iets ouder zijn dan is vermeld in de *Catalogus IV - Glas en Ceramiek*, namelijk uit de tweede helft van de 17e eeuw.

Zone	17B	17d	17d/18a	18b/c
KA	268	8	4	1
KB	109		1	
KC	196			
KD	87			
KE	79			
KF	164			1
SL	1	14	7	26
SR		14	16	17
Totaal	**904**	**36**	**28**	**45**

Tabel 14
Productieperiodes opgesplitst per zone

Conclusie

We hebben op dit ogenblik voldoende cijfermateriaal om een balans te maken van wat volgens de historische bronnen ooit is aangekocht en wat hiervan teruggevonden wordt in de keuken en de schouw.

1019 tegels werden aangekocht: 969 afkomstig uit de Keizerstraat en 50 bij Mr. Vanden Broeck; daarnaast een onbekend aantal bij m. Van Snick. 1015 hele tegels werden geïnventariseerd in de keuken en de schouw. Dit geeft een theoretisch overschot van 4 tegels.

Anderzijds werden er 160 halve tegels geïnventariseerd: 135 in de keuken (zie Tabel 8) en 24 in de schouw (zie hoofdstuk 3.12.B). Waar komen deze halve tegels nu vandaan?
De vier resterende hele tegels leveren reeds 8 halve op. Tellen we daarbij "het 100-tal gebroken" tegels uit het Inkomregister, dan moet nog de herkomst van 52 halve tegels verklaard worden. De enig mogelijke verklaring hiervoor is de aankoop van het onbenoemd aantal tegels bij Mr. Van Snick; dit zouden er dus 26 geweest zijn. Dit is een raming aangezien in de Keizerstraat de "gebroken" tegels waarschijnlijk niet nauwkeurig geteld werden; het konden er iets minder zijn, maar ook iets meer.

We willen helemaal niet beweren dat de inventarisatie en analyse die we in deze studie maakten op een halve of hele tegel na, juist is; er zijn immers teveel hoekjes en kantjes aan de betegeling en andere onbekenden zoals de niet in de reeks thuishorende SR1103 met spin als hoekornament. Toch denken we dat de aantallen vermeld in de archieven, meer dan 100 jaar na hun aankoop en plaatsing, met een tamelijk grote nauwkeurigheid fysisch zijn toegewezen aan de bestudeerde muurdelen in het Museum.

Een kamer bezetten met tegels maakt het versnijden van tegels onvermijdelijk. Denken we maar aan de betegelingen in onze hedendaagse keukens en badkamers.
Gelukkig hebben de inrichters van het Museum in 1913-14 de waarde van de gebroken tegels herkend en deze opnieuw gevaloriseerd door op dezelfde wijze als in de Keizerstraat de rijen een halve tegel te verschuiven ten opzichte van elkaar.

4. De toekomst

Nota Vooraf
Onderstaande tekst werd geschreven in de periode 1996-1997 op een ogenblik dat twijfel bestond omtrent het behoud van het Vleeshuis als kunsthistorisch museum en het behoud van de stijlkamers, waaronder de keuken en de opkamer, met hun toen bestaande inrichting.
Is deze vrees vandaag, 2019, niet meer actueel, toch oordeel ik dat de hier ontwikkelde problematiek van ontmanteling en het pleidooi voor het intact behoud van de betegelde muren, nuttige overwegingen zijn voor het geval in de toekomst, zelfs verre toekomst, opnieuw dergelijke twijfels de kop zouden opsteken.

Frans Caignie, april 2019

Wat de kwaliteit van de ingemetselde tegels betreft, mag gesteld worden dat die, op de 171 gebarsten, gebroken en beschadigde exemplaren na, in een zeer goede staat verkeren. Er is weinig of geen glazuurschade te bespeuren en er zijn geen afgesprongen hoekjes of randjes. Er is evenmin schade te constateren van enig zaagwerk. Dit alles doet ons vermoeden dat de partij tegels tamelijk gemakkelijk van de muren in de Keizerstraat verwijderd is.
Niet enkel de tegels zijn in prima conditie, ook de muren zelf: er werden geen sporen van zoutvorming vastgesteld, geen zwetende tegels of wakke plekken met loskomende tegelplakken.

Wanneer de vraag naar de toekomst gesteld wordt, denken we in eerste instantie aan de nieuwe bestemming als Antwerps historisch museum die voor het Museum Vleeshuis is weggelegd tegen het jaar 2000.

Indien de keuken en de opkamer, in hun huidig concept, niet kaderen in de nieuwe missie van het Museum, dan zijn de tegels gedoemd om te verdwijnen.
De pracht van de tentoongestelde tegels en het feit dat we de uitstalling ervan verkiezen ver boven het opstapelen in duistere opslagruimtes, waar ze slechts toegankelijk zijn voor bevoorrechtenden, is onze motivatie om te pleiten voor het behoud ervan ter plaatse.
Daarom hierna enkele algemene beschouwingen omtrent het uitbreken van tegels met aanknoping naar de specifieke problematiek in het Museum.

Ontmanteling
Tegels van de muur halen is een moeilijke klus, althans als men deze zo ongeschonden mogelijk wil recupereren.
De belangrijkste factor hierbij is de kwaliteit van de specie waarmee de tegels ingemetseld zijn, waarbij de verhouding cement, zand en kalk (3:1) bepalend is voor de sterkte van de hechting zowel tussen tegel en specie, als tussen specie en achterliggende muur. Men moet niet alleen de tegel samen met de specie heelhuids uit de muur zien te krijgen, ook moet de specie van de tegel losgemaakt of afgeslepen kunnen worden zonder dat deze laatste het onderspit delft. Een dergelijke operatie biedt dus tweemaal kans op breuk.
Bij tegels die in vorige eeuwen aangebracht zijn, zien we veelal zachte mortels die met veel zavel of zand en weinig cement zijn aangemaakt; ook hechtmiddelen op basis van pleister- en kalkmengsels komen veel voor. Onze tegels, die naar we vermoeden voor de eerste maal zijn aangebracht rond het tijdstip van hun productie, zijn in de Keizerstraat naar alle waarschijnlijkheid met een dergelijke zachte specie aangebracht. Dit baseren we enerzijds op de gaafheid van de tegels (hoeken en randen) en anderzijds op het cijfer-materiaal dat aantoont dat de 969 "nog uit te breken" tegels uit de Keizerstraat praktisch integraal terug te vinden zijn in de muren van het Museum.

De specie die in het Museum gebruikt is, lijkt daarentegen heel wat solider. Dit is trouwens een meer voorkomend fenomeen bij muren die betegeld werden in de laatste 100 à 150 jaar; de tegels zijn er ingemetseld alsof ze er nooit meer mochten afkomen. Dit heeft dan ook ernstige consequenties voor een eventuele geplande uitbraak.

Bij het uitbreken van tegels wordt veelal gebruik gemaakt van een slijpmachine om de voegen tussen de tegels diep in te snijden, bijvoorbeeld vlakken van 2 op 2 of 3 op 3 tegels, zodat ze in plakken van de muur gebeiteld kunnen worden. De tegels in de keuken en de schouw hebben echter geen cementvoeg; werken met de slijpschijf betekent dus enkele millimeters van de tegels afzagen, waardoor alle tegels gehavend uit de strijd komen. Vandaag komen in de handel heel veel van dergelijke afgeslepen tegels voor; het is duidelijk dat hun waarde hierdoor meer dan evenredig gedaald is.
Het gebruik van een slijpschijf zal in het Museum nog op volgend obstakel stuiten. De tegels zijn in de opeenvolgende rijen versprongen geplaatst, zodat niet verticaal gezaagd kan worden. Er zal dus horizontaal, tegel per tegel, gewerkt moeten worden.

In de keuken onderscheiden we twee verschillende muurtypes, enerzijds de bijgebouwde tussenmuren en anderzijds de solide buitenmuren. Op zich kunnen de binnenmuren A en F als de gemakkelijkste beschouwd worden. In de veronderstelling dat deze moeten verdwijnen, kan de muur afgebroken worden van boven naar beneden toe, tot op tegelhoogte. De tegels zijn dan niet alleen frontaal toegankelijk, maar ook aan de boven- en achterzijde. In een vorig hoofdstuk hebben we uitgemaakt dat de gebroken en beschadigde tegels voornamelijk in de bijgebouwde binnenmuren A en F te situeren zijn (zie hoofdstuk 3.10). Ondanks dat die misschien iets makkelijker te slopen zijn, leveren ze zonder bijkomend accident samen reeds 80 gebroken tegels op (zie Tabel 6).

Daartegenover zijn de tegels aan de buitenmuren B, C, D en E er bijna monolithisch mee verbonden.

Tenslotte zijn daar "het 100-tal gebroken tegels", die er volgens onze raming 135 zijn (zie Tabel 8). In de opstelling zoals die in het Museum uitgevoerd is, hebben die tegelfragmenten hun nut bewezen. Als losse stukken zijn ze echter waardeloos. Wel kan een aantal voorstellingen terug gereconstrueerd worden, maar restauratie is zo goed als uitgesloten.

Resultaat van dit alles riskeert te zijn: een massa tegels die aan een of andere rand met de slijpschijf zijn ingekort, een hele serie tegels die gebroken in de muur zitten en er als zodanig uitkomen maar onherstelbaar zijn, een overvloed aan versneden tegels en een niet te voorspellen aantal exemplaren die bij het uitbreken nog zal sneuvelen; stukken die vandaag, onbeschadigd, een handelswaarde hebben van om en rond de 2000 frank.[1]

Behoud

Wordt de bestaande inrichting van de eerste verdieping zodanig hertekend dat beide kamers niet in hun huidige vorm behouden kunnen worden, dan pleiten we toch voor het behoud van de tegelvlakken aan de buitenmuren van de keuken. De tegels op die wanden zijn in perfecte staat, kunnen nog eeuwen behouden blijven en zijn het moeilijkst te ontmantelen. Eventueel vrijgekomen vlakken van schouw en pomp kunnen opgevuld worden met tegels afkomstig uit de afgebroken muren KA en KF en de schouw. Indien ook de verhoogde vloer genivelleerd moet worden tot op de hoogte van de vloer van de grote zaal, kan de ruimte onderaan de bestaande tegelrijen bijgewerkt worden met recuperatie-tegels uit de afgebroken gedeelten. Om het "keuken-effect" van de betegeling te verminderen, kan dan misschien de rand van bruine schildpadtegels, bovenaan en onderaan, verwijderd worden.

Een tegelwand van zeventiende-eeuwse bijbeltegels aan de noordoost zijde moet combineerbaar zijn met de verdere inrichting van de eerste verdieping van het Museum, temeer daar deze uitstekend harmoniëren met de bouwstijl van het Vleeshuis zelf en met de andere tentoongestelde voorwerpen uit Antwerpens rijke verleden.

Ten slotte dient beklemtoond dat de bijbeltegels toch een uitstekend voorbeeld zijn van de latere evolutie in de Noordelijke Nederlanden van een architectonisch element dat twee eeuwen voordien in Antwerpen is ontstaan als een tijdelijk zeer bloeiende majolica-industrie, waarvan er in het Museum overigens meerdere getuigen tentoongesteld worden.

In Antwerpen is dit een van de weinige toepassingen van bijbeltegels en zeker de meest uitgebreide verzameling.[2]

Voor de bezoeker kan bij de tegelwanden een bevattende uitleg aangebracht worden. Tevens kan, op basis van de gegevens uit deze studie, al of niet samen met de overige tegelobjecten van het Museum, een folder of brochure samengesteld worden die te koop wordt aangeboden aan tegelminnende bezoekers van het museum.[3]
Bijbelse voorstellingen op tegels zijn een ideaal middel om de aandacht van kinderen te trekken. In bepaalde musea in Nederland maken de bijbeltegels deel uit van een zoektocht doorheen het museum die speciaal voor hen is opgesteld.

Mochten de beide kamers toch in hun huidige vorm behouden worden dan pleiten we voor het toegankelijk maken van beide plaatsen. De kleine voorstellingen op de tegels moeten van dichtbij bekeken kunnen worden en de vier betegelde muren lonen werkelijk de moeite om vanuit verschillende invalshoeken aanschouwd te worden. De tegels in de schouw, die in de huidige opstelling niet zichtbaar zijn voor het publiek, zouden dan ook voluit tot hun recht komen.

(1) Voor 2019 mag deze waarde geraamd worden tussen 100 € en 250 €, afhankelijk van de gaafheid en de zeldzaamheid.
(2) Bijvoorbeeld de woonkamer van de priester in het begijnhof aan de Rodestraat te Atwerpen.
(3) Zie voorbeelden hiervan in het buitenland: Dordrecht, Vlissingen, Delft, Aken, e.a.

TABELLEN

Tabel 1 - Overzicht van het tegelbestand per zone, ingedeeld volgens bijbelboek en kleur

Tabel 2 - Aantal bijbelthema's in het Museum vergeleken met het totaal aantal gekende voorstellingen

Tabel 3 - Aantal bijbelthema's per zone en vertegenwoordigingsgraad

Tabel 4 - De meest-frequent-voorkomende thema's

Tabel 5 - Thema's waarvan slechts één enkele tegel voorkomt

Tabel 6 - Overzicht van de gebroken, gebarsten en beschadigde tegels per zone

Tabel 7 - Afbeeldingen van tegels in de keuken van het museum die gepubliceerd werden in het boek *Bijbeltegels*

Tabel 8 - Inventaris van de halve tegels in de keuken

Tabel 9 - Samenvatting van het aantal versneden tegels per type en kleur

Tabel 10 - Versneden tegels in de vensternis van muur D

Tabel 11 - Versneden tegels in de schouw van de opkamer

Tabel 12 - 24 halve tegels gegroepeerd per productieperiode en per type tegelhelft

Tabel 13 - Groepering per productieperiode

Tabel 14 - Productieperiodes opgesplitst per zone

BIJLAGEN

Bijlage A - Adressenboek 1913 - Louis Van de Put 40

Bijlage B - Adressenboek 1913 - Keizerstraat 64 41

Bijlage C - Keizerstraat 64 42

Bijlage D - Bijbeltegels in het depot van het Museum 43

Bijlage E - Inventarislijst van de Bijbeltegels in het museum 52

TOEGEVOEGDE DOCUMENTEN

Inventaris in Excel

Foto’s van muur A (PDF bestand)

Foto’s van muur B (PDF bestand)

Foto’s van muur C (PDF bestand)

Foto’s van muur D (PDF bestand)

Foto’s van muur E (PDF bestand)

Foto’s van muur F (PDF bestand)

Foto’s van de schouw in de opkamer (PDF bestand)

BIJLAGE A

ADRESSENBOEK 1913 - LOUIS VAN DE PUT

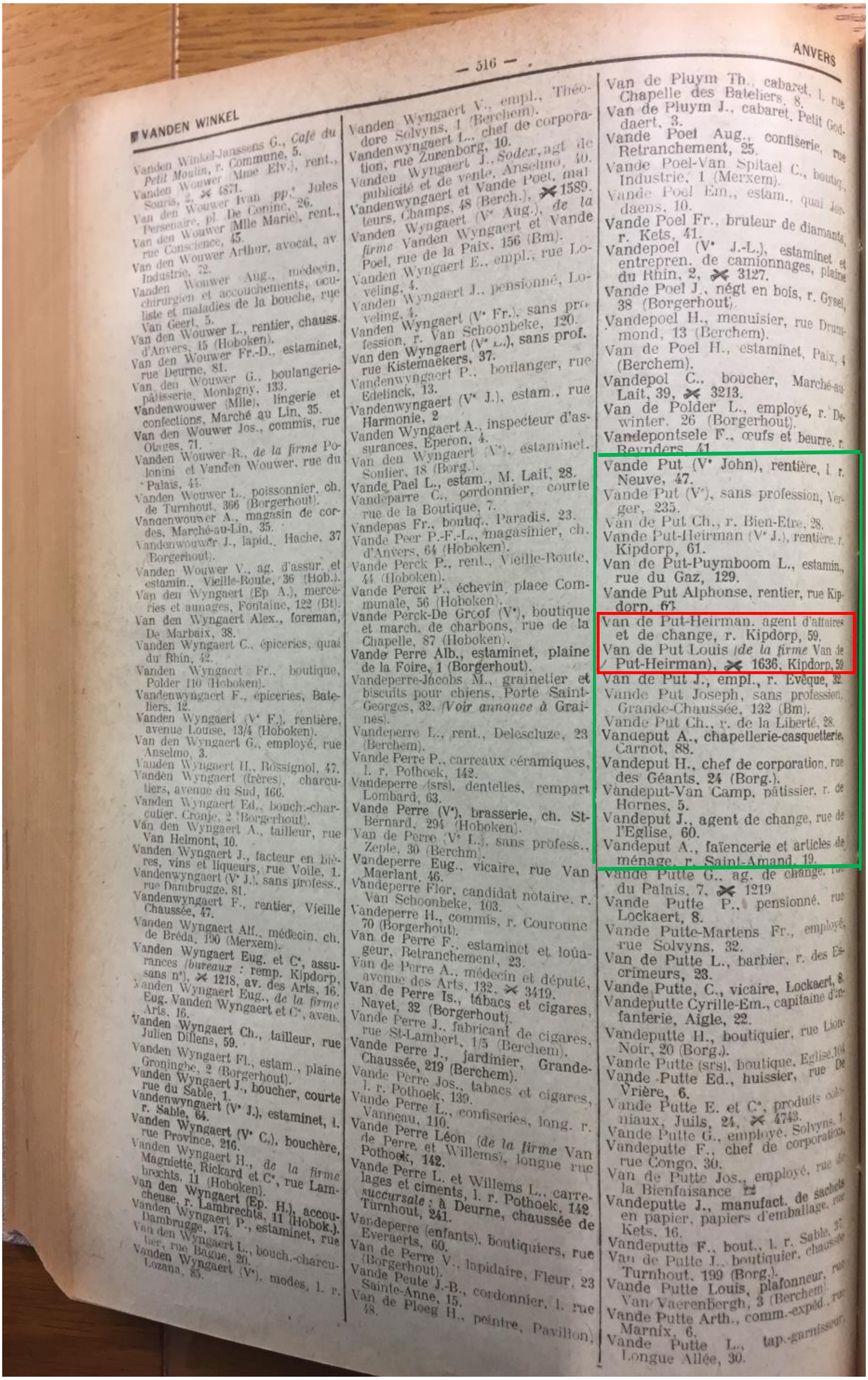

— 516 —

VANDEN WINKEL

ANVERS

Vanden Winkel-Janssens G., *Café du Petit Moulin*, r. Commune, 5.
Vanden Wouwer (Mme Elv.), rent., Souris, 2, ✂ 4871.
Van den Wouwer Ivan pp.' Jules Persenaire, pl. De Coninc, 26.
Van den Wouwer (Mlle Marie), rent., rue Conscience, 45.
Van den Wouwer Arthur, avocal, av Industrie, 72.
Vanden Wouwer Aug., médecin, chirurgien et accouchements, oculiste et maladies de la bouche, rue Van Geert, 5.
Van den Wouwer L., rentier, chauss. d'Anvers, 15 (Hoboken).
Van den Wouwer Fr.-D., estaminet, rue Deurne, 81.
Van den Wouwer G., boulangerie-pâtisserie, Montigny, 133.
Vandenwouwer (Mlle), lingerie et confections, Marché au Lin, 35.
Van den Wouwer Jos., commis, rue Olijges, 71.
Vanden Wouwer R., *de la firme* Polonini et Vanden Wouwer, rue du Palais, 44.
Vanden Wouwer L., poissonnier, ch. de Turnhout, 366 (Borgerhout).
Vandenwouwer A., magasin de cordes, Marché-au-Lin, 35.
Vandenwouwer J., lapid., Hache, 37 (Borgerhout).
Vanden Wouwer V., ag. d'assur. et estamin., Vieille-Route, 36 (Hob.).
Van den Wyngaert (Ep A.), merceries et aunages, Fontaine, 122 (Bt).
Van den Wyngaert Alex., foreman, De Marbaix, 38.
Vanden Wyngaert C., épiceries, quai du Rhin, 42.
Vanden Wyngaert Fr., boutique, Polder 110 (Hoboken).
Vandenwyngaert F., épiceries, Bateliers, 12.
Vanden Wyngaert (Ve F.), rentière, avenue Louise, 13/4 (Hoboken).
Van den Wyngaert G., employé, rue Anselmo, 3.
Vanden Wyngaert H., Rossignol, 47.
Vanden Wyngaert (frères), charcutiers, avenue du Sud, 166.
Vanden Wyngaert Ed., bouch.-charcutier, Cronje, 2 (Borgerhout).
Van den Wyngaert A., tailleur, rue Van Helmont, 10.
Vanden Wyngaert J., facteur en bières, vins et liqueurs, rue Voile, 1.
Vandenwyngaert (Ve J.), sans profess., rue Dambrugge, 81.
Vandenwyngaert F., rentier, Vieille Chaussée, 47.
Vanden Wyngaert Alf., médecin, ch. de Bréda, 190 (Merxem).
Vanden Wyngaert Eug. et Ce, assurances (*bureaux* : remp. Kipdorp, sans no), ✂ 1218, av. des Arts, 16.
Vanden Wyngaert Eug., *de la firme* Eug. Vanden Wyngaert et Ce, aven. Arts, 16.
Vanden Wyngaert Ch., tailleur, rue Julien Dillens, 59.
Vanden Wyngaert Fl., estam., plaine Groninghe, 2 (Borgerhout).
Vanden Wyngaert J., boucher, courte rue du Sable, 1.
Vandenwyngaert (Ve J.), estaminet, l. r. Sable, 64.
Vanden Wyngaert (Ve C.), bouchère, rue Province, 216.
Vanden Wyngaert H., *de la firme* Magniette, Rickard et Ce, rue Lambrechts, 11 (Hoboken).
Van den Wyngaert (Ep. H.), accoucheuse, r. Lambrechts, 11 (Hobok.).
Vanden Wyngaert P., estaminet, rue Dambrugge, 174.
Van den Wyngaert L., bouch.-charcutier, rue Bague, 20.
Vanden Wyngaert (Ve), modes, l. r. Lozana, 85.

Vanden Wyngaert V., empl., Théodore Solvyns, 1 (Berchem).
Vandenwyngaert L., chef de corporation, rue Zurenborg, 10.
Vanden Wyngaert J., *Sodex*, agt de publicité et de vente, Anselmo, 40.
Vandenwyngaert et Vande Poel, malteurs, Champs, 48 (Berch.), ✂ 1589.
Vanden Wyngaert (Ve Aug.), *de la firme* Vanden Wyngaert et Vande Poel, rue de la Paix, 156 (Bm).
Vanden Wyngaert E., empl., rue Loveling, 4.
Vanden Wyngaert J., pensionné, Loveling, 4.
Vanden Wyngaert (Ve Fr.), sans profession, r. Van Schoonbeke, 120.
Van den Wyngaert (Ve L.), sans prof. rue Kistemaekers, 37.
Vandenwyngaert P., boulanger, rue Edelinck, 13.
Vandenwyngaert (Ve J.), estam., rue Harmonie, 2
Vanden Wyngaert A., inspecteur d'assurances, Eperon, 4.
Van den Wyngaert (Ve), estaminet, Soulier, 18 (Borg.).
Vande Pael L., estam., M. Lait, 28.
Vandeparre C., cordonnier, courte rue de la Boutique, 7.
Vandepas Fr., boutiq., Paradis, 23.
Vande Peer P.-F.-L., magasinier, ch. d'Anvers, 64 (Hoboken).
Vande Perck P., rent., Vieille-Route, 44 (Hoboken).
Vande Perck P., échevin, place Communale, 56 (Hoboken).
Vande Perck-De Groof (Ve), boutique et march. de charbons, rue de la Chapelle, 87 (Hoboken).
Vande Perre Alb., estaminet, plaine de la Foire, 1 (Borgerhout).
Vandeperre-Jacobs M., grainetier et biscuits pour chiens, Porte Saint-Georges, 32. (*Voir annonce à Graines*).
Vandeperre L., rent., Delescluze, 23 (Berchem).
Vande Perre P., carreaux céramiques, l. r. Pothoek, 142.
Vandeperre (srs), dentelles, rempart Lombard, 63.
Vande Perre (Ve), brasserie, ch. St-Bernard, 294 (Hoboken).
Van de Perre (Ve L.), sans profess., Zeple, 30 (Berchm).
Vandeperre Eug., vicaire, rue Van Maerlant, 46.
Vandeperre Flor, candidat notaire, r. Van Schoonbeke, 103.
Vandeperre H., commis, r. Couronne 70 (Borgerhout).
Van de Perre F., estaminet et loueur, Retranchement, 23.
Van de Perre A., médecin et député, avenue des Arts, 132, ✂ 3419.
Van de Perre Is., tabacs et cigares, Navet, 32 (Borgerhout).
Vande Perre J., fabricant de cigares, rue St-Lambert, 1/5 (Berchem).
Vande Perre J., jardinier, Grande-Chaussée, 219 (Berchem).
Vande Perre Jos., tabacs et cigares, l. r. Pothoek, 139.
Vande Perre L., confiseries, long. r. Vanneau, 110.
Vande Perre Léon (*de la firme* Van de Perre et Willems), longue rue Pothoek, 142.
Vande Perre L. et Willems L., carrelages et ciments, l. r. Pothoek, 142 *succursale* : à Deurne, chaussée de Turnhout, 241.
Vandeperre (enfants), boutiquiers, rue Everaerts, 60.
Van de Perre V., lapidaire, Fleur, 23 (Borgerhout).
Vande Peute J.-B., cordonnier, l. rue Sainte-Anne, 15.
Van de Ploeg H., peintre, Pavillon, 48.

Van de Pluym Th., cabaret, l. rue Chapelle des Bateliers, 8.
Van de Pluym J., cabaret, Petit Goddaert, 3.
Vande Poel Aug., confiserie, rue Retranchement, 25.
Vande Poel-Van Spitael C., boutiq., Industrie, 1 (Merxem).
Vande Poel Em., estam., quai Jordaens, 10.
Vande Poel Fr., bruteur de diamants, r. Kets, 41.
Vandepoel (Ve J.-L.), estaminet et entrepren. de camionnages, plaine du Rhin, 2, ✂ 3127.
Vande Poel J., négt en bois, r. Gysel, 38 (Borgerhout).
Vandepoel H., menuisier, rue Drummond, 13 (Berchem).
Van de Poel H., estaminet, Paix, 4 (Berchem).
Vandepol C., boucher, Marché-au-Lait, 39, ✂ 3213.
Van de Polder L., employé, r. Dewinter, 26 (Borgerhout).
Vandepontsele F., œufs et beurre, r. Reynders, 41.
Vande Put (Ve John), rentière, l. r. Neuve, 47.
Vande Put (Ve), sans profession, Verger, 235.
Van de Put Ch., r. Bien-Etre, 28.
Vande Put-Heirman (Ve J.), rentière, r. Kipdorp, 61.
Van de Put-Puymboom L., estamin., rue du Gaz, 129.
Vande Put Alphonse, rentier, rue Kipdorp, 67.
Van de Put-Heirman, agent d'affaires et de change, r. Kipdorp, 59.
Van de Put Louis (*de la firme* Van de Put-Heirman), ✂ 1636, Kipdorp, 59.
Van de Put J., empl., r. Evêque, 32.
Vande Put Joseph, sans profession, Grande-Chaussée, 132 (Bm).
Vande Put Ch., r. de la Liberté, 28.
Vandeput A., chapellerie-casquetterie, Carnot, 88.
Vandeput H., chef de corporation, rue des Géants, 24 (Borg.).
Vandeput-Van Camp, pâtissier, r. de Hornes, 5.
Vandeput J., agent de change, rue de l'Eglise, 60.
Vandeput A., faïencerie et articles de ménage, r. Saint-Amand, 19.
Vande Putte G., ag. de change, rue du Palais, 7, ✂ 1219.
Vande Putte P., pensionné, rue Lockaert, 8.
Vande Putte-Martens Fr., employé, rue Solvyns, 32.
Van de Putte L., barbier, r. des Escrimeurs, 23.
Vande Putte, C., vicaire, Lockaert, 8.
Vandeputte Cyrille-Em., capitaine d'infanterie, Aigle, 22.
Vandeputte H., boutiquier, rue Lion-Noir, 20 (Borg.).
Vande Putte (srs), boutique, Eglise, 104.
Vande Putte Ed., huissier, rue De Vrière, 6.
Vande Putte E. et Ce, produits coloniaux, Juifs, 24, ✂ 4743.
Vande Putte G., employé, Solvyns, 1.
Vandeputte F., chef de corporation, rue Congo, 30.
Van de Putte Jos., employé, rue de la Bienfaisance 22.
Vandeputte J., manufact. de sachets en papier, papiers d'emballage, rue Kets, 16.
Vandeputte F., bout., l. r. Sable, 37.
Van de Putte J., boutiquier, chaussée de Turnhout, 199 (Borg.).
Vande Putte Louis, plafonneur, rue Van Vaerenbergh, 3 (Berchem).
Vande Putte Arth., comm.-expéd., rue Marnix, 6.
Vande Putte L., tap.-garnisseur, Longue Allée, 30.

BIJLAGE B

ADRESSENBOEK 1913 - KEIZERSTRAAT 64

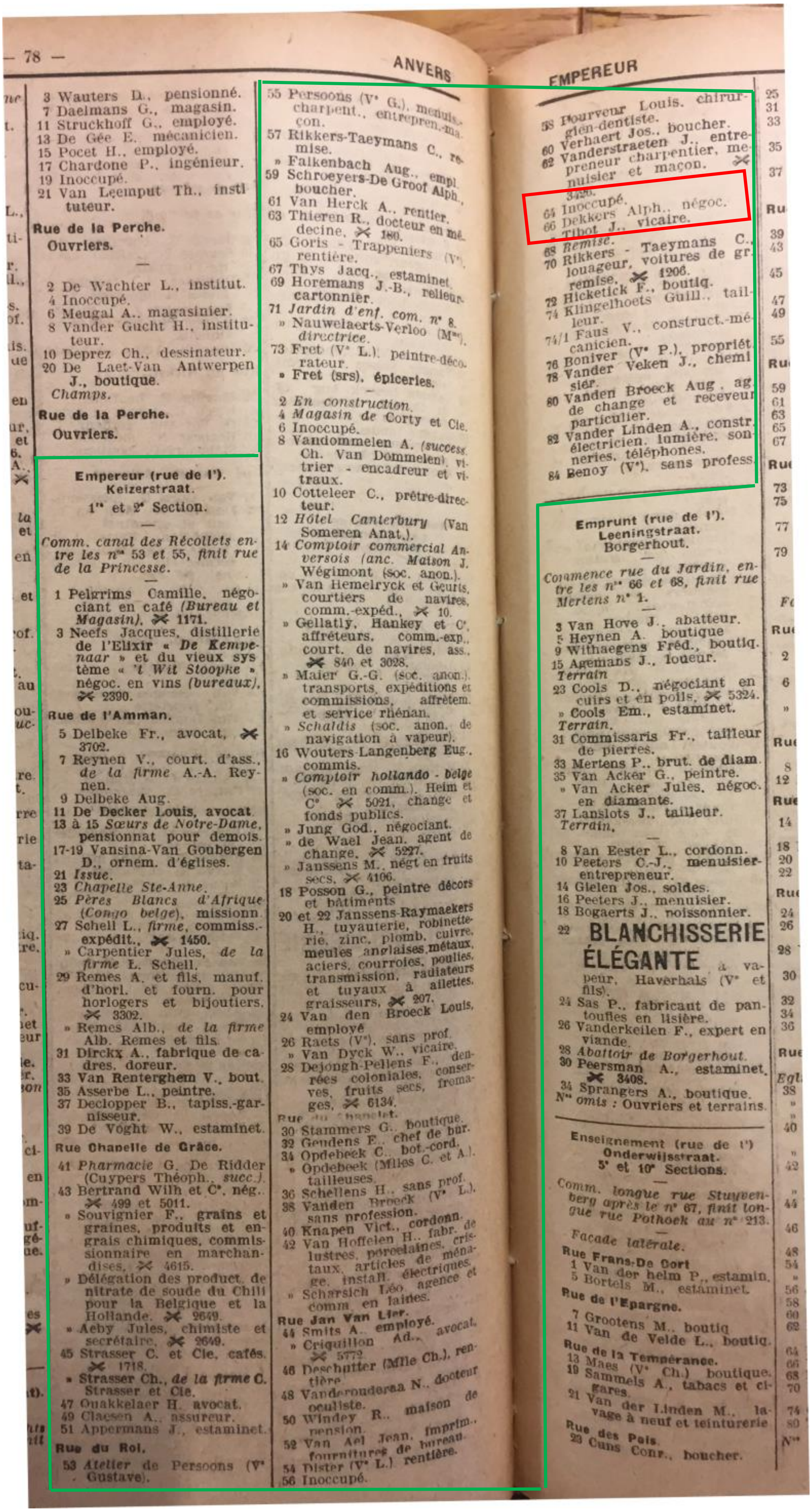

— 78 — ANVERS EMPEREUR

3 Wauters D., pensionné.
7 Daelmans G., magasin.
11 Struckhoff G., employé.
13 De Gée E., mécanicien.
15 Pocet H., employé.
17 Chardone P., ingénieur.
19 Inoccupé.
21 Van Leemput Th., instituteur.

Rue de la Perche.
Ouvriers.

—

2 De Wachter L., institut.
4 Inoccupé.
6 Meugal A., magasinier.
8 Vander Gucht H., instituteur.
10 Deprez Ch., dessinateur.
20 De Laet-Van Antwerpen J., **boutique.**
Champs.

Rue de la Perche.
Ouvriers.

Empereur (rue de l').
Keizerstraat.
1re et 2e Section.

—

Comm. canal des Récollets entre les nos 53 et 55, finit rue de la Princesse.

—

1 **Pelgrims Camille, négociant en café** *(Bureau et Magasin)*, ✕ **1171.**
3 **Neefs Jacques, distillerie de l'Elixir « *De Kempenaar* » et du vieux système « *'t Wit Stoopke* »** négoc. en vins *(bureaux)*, ✕ 2390.

Rue de l'Amman.

5 Delbeke Fr., avocat, ✕ 3702.
7 Reynen V., court. d'ass., *de la firme* A.-A. Reynen.
9 Delbeke Aug.
11 **De Decker Louis, avocat.**
13 à 15 *Sœurs de Notre-Dame*, pensionnat pour demois.
17-19 Vansina-Van Goubergen D., ornem. d'églises.
21 *Issue.*
23 *Chapelle Ste-Anne.*
25 *Pères Blancs d'Afrique (Congo belge)*, missionn.
27 Schell L., *firme*, commiss.-expédit., ✕ 1450.
» Carpentier Jules, *de la firme* L. Schell.
29 Remes A. et fils, manuf. d'horl. et fourn. pour horlogers et bijoutiers. ✕ 3302.
» Remes Alb., *de la firme* Alb. Remes et fils.
31 **Dirckx A., fabrique de cadres, doreur.**
33 **Van Renterghem V., bout.**
35 Asserbe L., peintre.
37 Declopper B., tapiss.-garnisseur.
39 De Voght W., estaminet.

Rue Chapelle de Grâce.

41 *Pharmacie* G. De Ridder (Cuypers Théoph., *succ.*).
43 Bertrand Wilh et Ce, nég.. ✕ 499 et 5011.
» **Souvignier F., grains et graines, produits et engrais chimiques, commissionnaire en marchandises,** ✕ 4615.
» Délégation des product. de nitrate de soude du Chili pour la Belgique et la Hollande. ✕ 2649.
» Aeby Jules, chimiste et secrétaire, ✕ 2649.
45 Strasser C. et Cie, cafés. ✕ 1718.
» **Strasser Ch., *de la firme* C. Strasser et Cie.**
47 Ouakkelaer H. avocat.
49 Claesen A., assureur.
51 Appermans J., estaminet.

Rue du Roi.

53 *Atelier* de Persoons (Ve Gustave).

55 Persoons (Ve G.), menuis.-charpent., entrepren.-maçon.
57 **Rikkers-Taeymans C.,** remise.
» **Falkenbach Aug.,** empl.
59 **Schroeyers-De Groot Alph.,** boucher.
61 Van Herck A., rentier.
63 Thieren R., docteur en médecine. ✕ 180.
65 Goris - Trappeniers (Ve), rentière.
67 Thys Jacq., estaminet.
69 Horemans J.-B., relieur-cartonnier.
71 *Jardin d'enf. com. n° 8.*
» Nauwelaerts-Verloo (Mme), *directrice.*
73 Fret (Ve L.), peintre-décorateur.
» **Fret (srs), épiceries.**

—

2 *En construction.*
4 *Magasin* de Corty et Cie.
6 Inoccupé.
8 Vandommelen A. *(success. Ch. Van Dommelen)*, vitrier - encadreur et vitraux.
10 Cotteleer C., prêtre-directeur.
12 *Hôtel Canterbury* (Van Someren Anat.).
14 *Comptoir commercial Anversois (anc. Maison* J. Wégimont (soc. anon.).
» Van Hemelryck et Geurts, courtiers de navires, comm.-expéd., ✕ 10.
» Gellatly, Hankey et Ce, affréteurs, comm.-exp., court. de navires, ass., ✕ 840 et 3028.
» Maier G.-G. (soc. anon.), transports, expéditions et commissions, affrètem. et service rhénan.
» *Schaldis* (soc. anon. de navigation à vapeur).
16 Wouters-Langenberg Eug., commis.
» *Comptoir hollando - belge* (soc. en comm.). Heim et Ce ✕ 5021, change et fonds publics.
» Jung God., négociant.
» de Wael Jean, agent de change, ✕ 5227.
» Janssens M., négt en fruits secs, ✕ 4106.
18 **Posson G., peintre décors et bâtiments**
20 et 22 **Janssens-Raymaekers H., tuyauterie, robinetterie, zinc, plomb, cuivre, meules anglaises, métaux, aciers, courroies, poulies, transmission, radiateurs et tuyaux à ailettes, graisseurs,** ✕ 207.
24 Van den Broeck Louis, employé
26 Raets (Ve), sans prof.
» Van Dyck W., vicaire.
28 Dejongh-Pellens F., denrées coloniales, conserves, fruits secs, fromages, ✕ 6134.

Rue du Chapelet.

30 Stammers G., boutique.
32 Geudens E., chef de bur.
34 Opdebeek C., bot.-cord.
» Opdebeek (Mlles C. et A.), tailleuses.
36 Schellens H., sans prof.
38 Vanden Broeck (Ve L.), sans profession.
40 Knapen Vict., cordonn.
42 Van Hoffelen H., fabr. de lustres, porcelaines, cristaux, articles de ménage, install. électriques.
» Scharsich Léo, agence et comm. en laines.

Rue Jan Van Lier.

44 Smits A., employé.
» Criquillon Ad., avocat. ✕ 5772
46 Deschutter (Mlle Ch.), rentière.
48 Vanderouderaa N., docteur oculiste.
50 Windey R., maison de pension.
52 Van Ael Jean, imprim., fournitures de bureau.
54 Dister (Ve L.) rentière.
56 Inoccupé.

58 Pourveur Louis, chirurgien-dentiste.
60 Verhaert Jos., boucher.
62 Vanderstraeten J., entrepreneur charpentier, menuisier et maçon. ✕ 3426.
64 Inoccupé.
66 Dekkers Alph., négoc.
» Tibot J., vicaire.
68 *Remise.*
70 Rikkers - Taeymans C., louageur, voitures de gr. remise, ✕ 1206.
72 Hicketick F., boutiq.
74 Klingelhoets Guill., tailleur.
74/1 Faus V., construct.-mécanicien.
76 Boniver (Ve P.), propriét.
78 Vander Veken J., chemisier.
80 Vanden Broeck Aug., ag. de change et receveur particulier.
82 Vander Linden A., constr. électricien, lumière, sonneries, téléphones.
84 Benoy (Ve), sans profess.

Emprunt (rue de l').
Leeningstraat.
Borgerhout.

—

Commence rue du Jardin, entre les nos 66 et 68, finit rue Mertens n° 1.

—

3 Van Hove J., abatteur.
5 Heynen A., boutique
9 Withaegens Fréd., boutiq.
15 Agemans J., loueur.
Terrain
23 Cools D., négociant en cuirs et en poils, ✕ 5324.
» **Cools Em., estaminet.**
Terrain.
31 **Commissaris Fr., tailleur** de pierres.
33 Mertens P., **brut. de diam.**
35 Van Acker G., peintre.
» Van Acker Jules, négoc. en **diamants.**
37 Lanslots J., tailleur.
Terrain.

—

8 Van Eester L., cordonn.
10 Peeters C.-J., **menuisier-**entrepreneur.
14 Gielen Jos., soldes.
16 Peeters J., menuisier.
18 Bogaerts J., poissonnier.
22 **BLANCHISSERIE ÉLÉGANTE** à vapeur, Haverhals (Ve et fils).
24 Sas P., fabricant de pantoufles en lisière.
26 Vanderkeilen F., expert en viande.
28 *Abattoir de Borgerhout.*
30 **Peersman A., estaminet.** ✕ **3408.**
34 Sprangers A., boutique.
Nos *omis* : Ouvriers et terrains.

Enseignement (rue de l')
Onderwijsstraat.
5e et 10e Sections.

—

Comm. longue rue Stuyvenberg après le n° 67, finit longue rue Pothoek au n° 213.

—

Façade latérale.

Rue Frans-De Cort

1 Van der helm P., estamin.
5 Bortels M., estaminet.

Rue de l'Epargne.

7 Grootens M., boutiq.
11 Van de Velde L., boutiq.

Rue de la Tempérance.

13 Maes (Ve Ch.) boutique.
19 Sammels A., tabacs et cigares.
21 Van der Linden M., lavage à neuf et teinturerie

Rue des Pois.

23 Cuns Conr., boucher.

BIJLAGE C

KEIZERSTRAAT 64

de lijstgevel met op begane grond imitatievoegen uitstralend boven de getraliede vensters. Brede gekorniste puilijst met boven rechth. vleugeldeur aansluitend balkon met gietijzeren leuning op twee gegolfde consoles. Rechth. vensters in een geriemde omlijsting; panelen onder de afzonderlijke lekdrempels van derde bouwl. Sierlijke gietijzeren leuningen voor de deurvensters van de hoofdverd. (285). SAA, Bouw. D2, 1841, MA. 20.084, doss. 171.

Nr. 60. Breedhuis van vier trav. en drie bouwl. onder zadeldak (roofing) met oude kern (?). Verhoogde bepleisterde en beschilderde lijstgevel met verkleinende ordonnantie, rechth. vensteropeningen met kwartholbeloop. Geprofileerde daklijst onder gekorniste kroonlijst (286).

Nr. 62. Breedhuis van vier trav. en vier bouwl. onder platdak (XIX A). Bepleisterde en beschilderde lijstgevel met imitatievoegen op begane grond, horizontaal geritmeerd door kordons en doorlopende lekdrempels. L. bredere poorttrav. met ingemetste Lodewijk XV-poortomlijsting. Versierde borstweringen, rechth. vensters met licht gegroefde dagkanten. Op tweede bouwl., deurvenster onder gekorniste waterlijst met balkon op zware bewerkte consoles en met een ijzeren balkonleuning, in tweede trav. (286). Achter overbouwde doorgang en binnenkoer bevindt zich een, van tussen de twee wereldoorlogen daterend, in L-vorm gebouwd functioneel pakhuis. Drie en een halve bouwl., drie trav. in N.-gevel en twee trav. in W.-gevel, onder platdak. Gewapend betonnen skeletbouw (betonnen moer- en kinderbalken op betonnen kolommen), volledig opengewerkt op begane grond (met thans auto-staanplaatsen tussen de betonnen penanten), en met

104. Keizerstraat nr. 64. Poortomlijsting.

grote rechth. openingen in tweede bouwl.; gevel deels met baksteenmetselwerk ingevuld in derde en vierde bouwl., met kleinere rechth. openingen. Gevel in eerste en tweede bouwl. gecementeerd met schijnvoegen; gecementeerde band tussen derde en vierde bouwl. Boven tweede trav. der N.-gevel (laadtrav.) overkapte hijsbalk, volledig in beton uitgevoerd.

Nr. 64. Vormde eertijds twee huizen z.g. *„Onze Lieve Vrouw"* en *„Jezus"*. Breedhuis van negen trav. en drie bouwl. onder zadeldak (Vlaamse pannen), uit XVIII B. Bepleisterde en beschilderde lijstgevel met verkleinende ordonnantie. Middentrav. met mooie hardstenen Lodewijk XVI-poort bekroond door een topvaas met festoenen (fig. 104). Rechth. vensters op afzonderlijke lekdrempels waaronder paneeltjes (287).

BIJLAGE D

Bijbeltegels in het Depot van het Museum

In het depot van het Museum bevinden zich nog een aantal bijbeltegels die verworven zijn na de aankopen voor de betegeling van de keuken en de schouw in de opkamer.

Het meest in het oog springende stuk is een lijst van 20 tegels met voorstellingen uit zowel het Oude als het Nieuwe Testament die verworven is in het jaar 1955 (afb. 5 op volgende pagina). Voor deze 20 tegels werden de voorstellingen gedetermineerd: Oude of Nieuwe Testament, bijbelreferentie, voorstelling, thema en voorbeeld in het boek *Bijbeltegels*. Ook werd het aantal gelijke voorstellingen in de keuken en de schouw vermeld, overgenomen uit het bestand “Inventaris in Excel”. De voorstelling “De dieren gaan in de ark van Noach” (O.T., thema 17) dat in de keuken slechts éénmaal voorkomt (zie pagina 22), is in deze lijst ook éénmaal opgenomen, nu in het paars (nr. 10). De tegel “Jona wordt aan land gespuwd (nr. 7) mag aanzien worden als een zeer bijzondere voorstelling van dit thema.
Een 21ste losse tegel werd in hetzelfde jaar 1955 verworven: “De besnijdenis van Jezus” (afb. 4)

In 1963 werden nog drie losse tegels verworven:

* De doop van Jezus in de Jordaan (afb. 1.)
* De bespotting van Jezus bij Pilatus (afb. 2.)
* De genezing van een dove (afb. 3.)

Een lot van 600 tegels, verworven in 1968 bevat 35 bijbeltegels. Deze worden op pagina 45 t/m 51 op dezelfde wijze gedetermineerd als de 20 tegels van de lijst in afb. 4.

* De eerste twee werden in Utrecht geproduceerd, 19de eeuw, en bevatten in de omlijsting onderaan een kleine cartouche met de bijbelreferentie; dergelijke tegels duidt men aan als “met tekst”.
* De voorstelling “Het laatste avondmaal - Judas aangewezen als verrader” was nog niet gekend in de collectie van de keuken of de schouw van de opkamer (AV.1968.001.001.022-600).
* De voorstelling “Het volgen van Christus” die in de keuken slechts éénmaal voorkomt (zie pagina 22), is hier ook éénmaal opgenomen (AV.1968.001.001.010-600).

Afb. 1. AV.1963.016.007.1-3. De doop van Jezus in de Jordaan, Mat. 6:16, (boek Bijbeltegels: thema N 27 / 1193)

Afb. 2. AV.1963.016.007.2-3. De bespotting bij Pilatus, Mat. 27:29b, (boek Bijbeltegels: thema N 188 / 1661)

Afb. 3. AV.1963.016.007.3-3. De genezing van een dove, Mat. 11:3-6, boek Bijbeltegels: thema N 152 / 1544-1546)

Afb. 4. AV.7810. De besnijdenis van Jezus, Luc. 2:21, boek Bijbeltegels: thema N 14 / 1151)

1 - 4

5 - 8

9 - 12

13 - 16

17 - 20

Afb. 5. lijst met 20 paarse bijbeltegels, met 7 voorstellingen uit het Oude testament en13 uit het Nieuwe Testament, AV. 4809

Nr.	O.T./N.T.	Ref. Bijbel	Voorstelling	Thema/voorbeeld in boek *Bijbeltegels*	Aantal in keuken & schouw
1	O.T.	Tob. 6:1-3	Tobias vangt een grote vis	O 301 / 1059	3
2	N.T.	Joh. 20:14-17a	Jezus verschijnt aan Maria van Magdala	N 205 / 1736	8
3	O.T.	Ex. 2:5, 6	Mozes door de dochter van de farao gevonden	O 83 / 558	4
4	O.T.	Gen. 22:9-13	Abrahams offer	O 41 / KL17	8
5	N.T.	Hand. 1:9	De hemelvaart	N 214 / 1762	5
6	N.T.	Luc 2:46	De 12-jarige Jezus in de tempel	N 25 / 1189	7
7	O.T.	Jona 2:10	Jona wordt aan land gespuwd	O 290 / 1032	3
8	O.T.	1 Kon. 17:6	Elia door de raven gevoed	O 216 / 874	11
9	N.T.	Mat 13:2	Jezus predikend vanaf een schip	N 47 / 1259	5
10	O.T.	Gen. 7:7-9	De dieren gaan in de ark van Noach	O 17 / 327	1
11	N.T.	Mat. 14:15-20a	De eerste wonderbare spijziging	N 146 / 1517	6
12	N.T.	Joh. 5:1-4	Een engel daalt neer in het bad te Betesda	N 135 / 1474	3
13	O.T.	Num. 22:22-24	Bileam en de ezelin	O 117 / 651	6
14	N.T.	Luc. 1:28-31	De annunciatie - De aankondiging van de geboorte van Jezus aan Maria	N 6 / 1125	7
15	N.T.	Luc. 2:16	De aanbidding van de herders	N 13 / 1146	7
16	N.T.	Mat. 2:9	De wijzen op weg naar Betlehem	N 16 / 1156	6
17	N.T.	Luc. 10:38-42	Jezus bij Maria en Marta	N 58 / 1293	13
18	N.T.	Hand. 12: 6-8a	Petrus door een engel bevrijd	N 240 / 1830	12
19	N.T.	Luc. 5:5-7	De wonderbare visvangst	N 132 / 1467	12
20	N.T.	Mat. 26:75a	De derde verloochening door Petrus	N 178 / 1630	10

	Determinering	Thema/voorbeeld in boek *Bijbeltegels*	Aantal in keuken & schouw
	AV.1968.001.001.001-600 Batseba met tekst Oude Testament 2. Sam. 11:2-4a Utrecht, 19de eeuw	O 192 /819	**4**
	AV.1968.001.001.002-600 De verzoeking in de woestijn - stenen veranderen in broden met tekst Nieuwe Testament Mat. 4:3 Utrecht, 19de eeuw	N 28 / 1200	9
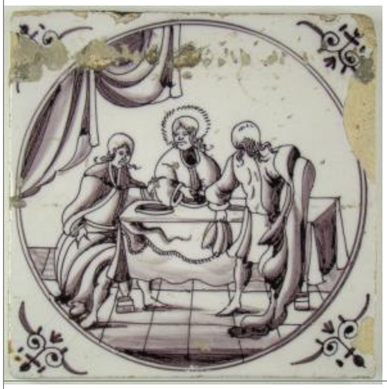	AV.1968.001.001.003-600 De maaltijd te Emmaüs Nieuwe Testament Luc. 24:30, 31 Rotterdam, 17d/18a	N 208 / 1752	9
	AV.1968.001.001.004-600 Abrahams offer Oude Testament Gen. 22:9-13 Rotterdam, 17d/18a	O 41 / KL17	8
	AV.1968.001.001.005-600 De Emmaüsgangers Nieuwe Testament Luc. 24:15-16 Rotterdam, 17d/18a	N 207 / 1745	11

	Determinering	Thema/voorbeeld in boek *Bijbeltegels*	Aantal in keuken & schouw
	AV.1968.001.001.006-600 De maaltijd te Emmaüs Nieuwe Testament Luc. 24:30, 31 Rotterdam, 17d/18a	N 208 / 1752	9
	AV.1968.001.001.007-600 De derde verloochening door Petrus Nieuwe Testament Mat. 26:75a Rotterdam, 17d/18a	N 178 / 1630	10
	AV.1968.001.001.008-600 De bespotting bij Pilatus Nieuwe Testament Mat. 27:29b Rotterdam, 17d/18a	N 188 / 1661	2
	AV.1968.001.001.009-600 Simson verscheurt een leeuw Oude Testament Richt. 14:6 Rotterdam, 17d/18a	O 144 / 709	8
	AV.1968.001.001.010-600 Het volgen van Christus Nieuwe Testament Luc. 9:23-26 Rotterdam, 17d/18a	N 51 / 1268	1

	Determinering	Thema/voorbeeld in boek *Bijbeltegels*	Aantal in keuken & schouw
	AV.1968.001.001.011-600 De bekering van Saulus Nieuwe Testament Hand. 9:3-6 Rotterdam, 17d/18a	N 228 / 1802	**3**
	AV.1968.001.001.012-600 De geseling Nieuwe Testament Joh. 19:1 Rotterdam, 17d/18a	N 186 / 1658	14
	AV.1968.001.001.013-600 De derde verloochening door Petrus Nieuwe Testament Mat. 26:75a Rotterdam, 17d/18a	N 178 / 1630	10
	AV.1968.001.001.014-600 Hagar in de woestijn met Ismaël Oude Testament Gen. 21:15-19a Rotterdam, 17d/18a	O 39 / 410	12
	AV.1968.001.001.015-600 De annunciatie - de aankondiging van de geboorte van Jezus aan Maria Nieuwe Testament Luc. 1:28-31 Rotterdam, 17d/18a	N 6 / 1125	7

	Determinering	Thema/voorbeeld in boek *Bijbeltegels*	Aantal in keuken & schouw
	AV.1968.001.001.016-600 De bespotting bij Pilatus Nieuwe Testament Mat. 27:29b Rotterdam, 17d/18a	N 188 / 1661	2
	AV.1968.001.001.017-600 Tobias vangt een grote vis Oude Testament Tob. 6:1-3 Rotterdam, 17d/18a	O 301 /1059	3
	AV.1968.001.001.018-600 De bekering van Saulus Nieuwe Testament Hand. 9:3-6 Rotterdam, 17d/18a	N 228 / 1802	3
	AV.1968.001.001.019-600 De voetwassing - Petrus wil ook zijn hoofd gewassen hebben Nieuwe Testament Joh. 13:8b, 9 Rotterdam, 17d/18a	N 168 / 1595	2
	AV.1968.001.001.020-600 De wonderbare visvangst Nieuwe Testament Luc. 5:5-7 Rotterdam, 17d/18a	N 132 / 1467	12

	Determinering	Thema/voorbeeld in boek *Bijbeltegels*	Aantal in keuken & schouw
	AV.1968.001.001.021-600 Jezus verschijnt aan Maria van Magdala Nieuwe Testament Joh. 20:14-17a Rotterdam, 17d/18a	N 205 / 1736	8
	AV.1968.001.001.022-600 Het laatste avondmaal - Judas aangewezen als verrader Nieuwe Testament Mat. 26: 21; 25b Rotterdam, 17d/18a	N 169 / 1605	0
	AV.1968.001.001.023-600 De vrouw van Pilatus pleit voor Jezus Nieuwe Testament Mat. 27:19 Rotterdam, 17d/18a	N 185 / 1647	17
	AV.1968.001.001.024-600 Jacobs droom Oude Testament Gen. 28:11-13 Rotterdam, 17d/18a	O 52 / 468	2
	AV.1968.001.001.025-600 De besnijdenis van Jezus Nieuwe Testament Luc. 2:21 Rotterdam, 17d/18a	N 14 / 1154	12

	Determinering	Thema/voorbeeld in boek *Bijbeltegels*	Aantal in keuken & schouw
	AV.1968.001.001.026-600 De besnijdenis van Jezus Nieuwe Testament Luc. 2:21 Rotterdam, 17d/18a	N 14 / 1154	12
	AV.1968.001.001.027-600 Pilatus wast zijn handen in onschuld Nieuwe Testament Mat. 27:24 Rotterdam, 17d/18a	N 190 / 1670	11
	AV.1968.001.001.028-600 De genezing van een dove Nieuwe Testament Mat. 11:3-6 Rotterdam, 17d/18a	N 152 / 1546	11
	AV.1968.001.001.029-600 Noachs dankoffer Oude Testament Gen. 8:20 Rotterdam, 18b/c (ossenkop met dubbele platte streep)	O 20 / 341	14
	AV.1968.001.001.030-600 De geseling Nieuwe Testament Joh. 19:1 Rotterdam, 17d/18a	N 186 / 1658	14

	Determinering	Thema/voorbeeld in boek *Bijbeltegels*	Aantal in keuken & schouw
	AV.1968.001.001.031-600 Jefta's thuiskomst Oude Testament Richt. 11:34, 35 Rotterdam, 17d/18a	O 140 / 695	10
	AV.1968.001.001.032-600 De besnijdenis van Jezus Vergelijk met inv. nr. AV.1968.001.001.025-600 en AV.1968.001.001.026-600 Nieuwe Testament Luc. 2:21 Rotterdam, 17d/18a	N 14 / 1154	12
	AV.1968.001.001.033-600 Salome, de dochter van Herodias, danst voor Herodes Nieuwe Testament Mat. 14:6, 7 Rotterdam, 17d/18a	N 42 / 1244	8
	AV.1968.001.001.034-600 De besnijdenis van Jezus Nieuwe Testament Luc. 2:21 Rotterdam, 17d/18a	N 14 / 1154	12
	AV.1968.001.001.035-600 De Judaskus Nieuwe Testament Mat. 26:49 Rotterdam, 17B	N 174 / 1617	8

BIJLAGE E

INVENTARISLIJST VAN DE BIJBELTEGELS IN HET MUSEUM

* **AV.1913.005.001-870-969**
  870 tegels voor de keuken
  aankoop 1913.02.05 Van Put
  oud catalogusnummer: 22.G.205

* **AV.1913.005.871-917-969**
  46 tegels met blauwe tekening (47!)
  aankoop 1913.02.05 Van Put
  oud catalogusnummer: 22.G.206

* **AV.1914.020bis.1-50-50**
  50 tegels
  aankoop 1914.03.04 aankoop Jos Van den Broeck
  oud catalogusnummer: 22.G.206

* **AV.7809**
  lijst met 20 tegels uit O.T. en N.T.
  verworven 1955
  oud catalogusnummer: 22.G.207

* **AV.7810**
  Besnijdenis van Jezus
  verworven 1955
  oud catalogusnummer: 22.G.207bis

* **AV.1963.016.007.1-3** Doop van Jezus
  AV.1963.016.007.2-3 ~~Geseling van Jezus~~ De bespotting bij Pilatus
  AV.1963.016.007.3-3 ~~Verrijzenis van Jezus~~ De genezing van een dove
  verworven 1963-11, recuperatie Braderijstraat

* **AV.1968.001.001.1-600-600**
  nr. 1 tot 35 zijn bijbeltegels
  uit huis De Braeckeleer